

О.В. ЗАБОЛОТНИЙ, В.В. ЗАБОЛОТНИЙ

УКРАЇНСЬКА МОВА

7

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

завдання підвищеної складності

завдання з розвитку мовлення

завдання дослідницького характеру

завдання конкурсного характеру

завдання для роботи зі словником

Дорогі семикласники!

Цього навчального року ви продовжите вивчати один з найбільших розділів мовознавства – «Морфологію». Зокрема, дізнаєтеся багато нового про дієслово, прислівник, службові частини мови та вигук. Ваші зусилля обов'язково увінчаються успіхом, ви матимете задоволення від уміння грамотно писати та красномовно висловлюватися.

Опрацювання кожного параграфу радимо розпочинати зі вступної вправи – невеликого дослідження. Потім бажано уважно прочитати теоретичні відомості, осмислити їх, переказати своїми словами. А виконавши різноманітні тренувальні вправи, ви закріпите свої знання, а також дізнаєтеся багато цікавого про навколишній світ, стосунки між людьми, історію та культуру.

Сподіваємося, що вам сподобаються завдання з позначками «Попрацюйте в парах», «Коло думок», «Поспілкуйтеся», «Життєва ситуація». Окремі з них виконуються колективно й за певними правилами, ознайомитися з якими можна в додатках наприкінці підручника. Також на вас чекають конкурсні завдання, пізнавальні рубрики «Із глибин мовознавства», «Культура мовлення», «Моя сторінка».

Під час вивчення великих тем ви зможете взяти участь у виконанні групових проектів, які допоможуть поглибити знання з мови, розвинуть ваші творчі здібності.

Надійними помічниками на шляху здобуття знань стануть запропоновані в підручнику опорні малюнки й таблиці, орфографічний словник і словник синонімів, відповіді до вправ, покажчик термінів і понять.

Пам'ятайте, що добре ВОЛОДІННЯ МОВОЮ – це крок до УСПХУ. Це дорога до самопізнання та самовдосконалення.

Нехай вам щастить!

Вступ

Мова – скарбниця духовності народу

*Збирай, як діаманти, ті слова.
Твого народу в них душа жива.*

С. Черкасенко

1 Прочитайте тексти й поміркуюте над поданими після них запитаннями.

Малюнок *Олександра
Добронецького* (12 років)

Першим до нас приходять слово. З колисковою материнською піснею, тихою казкою, доброю ласкою. «Мама, тато, баба, льоля, киця», – лепече дитина. Які дивні перші двоскладові слова! А потім знання зі словесності поширюються. Дитина спинається на ноги, пізнає за день десятки нових слів, звучних та красивих: сонечко, квітка, казка, пісня, хліб, сіль, вода, трава. З кожним словом світ ширшає, розкриває свої принадні обрії... Світ – мов казка. І пізнаємо ми його за допомогою слова... (За *І. Цюпою*).

* * *

У слові народ втілює красу й багатство навколишнього світу, свої думки, почуття, переживання, любов і ласку, ніжність і великодушність, гнів і ненависть. Зробити

рідне слово надбанням духовного світу дитини – це значить разом із звучанням рідного слова влити в молоду душу відчуття краси й емоцій, які вклав народ у слово, творячи та відшліфовуючи його протягом століть (*В. Сухомлинський*).

ПОМІРКУЙМО

- Чому мову вважають тією основою, на якій ще з перших днів життя формується духовний світ кожної людини?

Найбільше й найдорожче добро в кожного народу – це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, у яку народ складає й своє давнє життя, і свої сподівання, розум, досвід, почування.

Навчаючись з малих літ балакати, ми разом з тими словами, що доводиться їх запам'ятати, набуваємо й розуміння того, що ці слова визначають, — чи назву якоїсь речі, чи думку про що-небудь. Тобто ми разом зі словами набираємося й розуму, набуваємо чужих думок, навчаємося самі думати й ці думки викладати словами (*Панас Мирний*).

* * *

Упродовж віків народ творив і шліфував свою мову, заносючи в мовну скарбницю переплавлені в ніжній душі добірні перлини пізнання, почуття, мрії... Той витворений народом світ оточує нас від народження (*І. Вихованець*).

* * *

Мова — це всі глибинні пласти духовного життя народу, його історична пам'ять, найцінніше надбання століть. Мова — це ще й музика, мелодика, барви буття, сучасна художня, інтелектуальна і мислительна діяльність народу (*О. Гончар*).

* * *

Покоління народу проходять одне за одним, але результати життя кожного покоління залишаються в мові — у спадщину нащадкам. У скарбницю рідного слова складає одне покоління за одним плоди глибоких сердечних рухів, плоди історичних подій, вірування, погляди, сліди пережитого горя й пережитої радості, — одним словом, увесь слід свого духовного життя народ дбайливо зберігає в народному слові (*К. Ушинський*).

* * *

Велике діло — добре слово! Воно часом дорожче від усіх, усього, від усяких ліків, від багатства й потрібне людині, як хліб і мед, як жива вода (*О. Довженко*).

ПОМІРКУЙМО

- Чому мову називають «схованкою людського духу», «багатою скарбницею»?
- Чому мову вважають «душею народу»?
- Яку роль відіграє мова в збереженні духовних надбань народу?
- Як ви розумієте фразу «добре слово»?

Плакат із пластиліну *Ольги Муравко* (15 років)

Малюнок *Юрія Поліщука* (11 років)

* * *

Для мене мови народів – як зорі на небі. Я не хотів би, щоб усі зорі злилися в одну величезну, на півнеба, зірку. Для цього є сонце. Але хай сяють і зорі. Хай у кожної людини буде своя зірка (*Р. Гамзатов*).

* * *

Мова – така сама жива істота, як і народ, що її витворив, і коли він покине свою мову, то тоді вже буде смерть його душі, смерть усього того, чим він відрізняється від інших людей. Він повинен буде загинути, тобто – стати іншим народом (*Панас Мирний*).

Плакат Катерини Завадської (13 років)

ПОМІРКУЙМО

- Чому кожна людина має плекати рідне слово?
- Чого позбудеться народ, який втратить мову?
- Чи згодні ви з твердженням, що мова – скарбниця духовності народу? Наведіть аргументи на захист своєї думки.

Проект

Об'єднайтеся в групи й підготуйте один із зазначених проектів.

1. Фрагмент теле- чи радіопередачі (уявної) на тему «Мова – цілюще народне джерело». Тривалість – 7–10 хвилин.
2. Стінна газета «Диво калинове» про красу й багатство української мови.
3. Соціальна реклама (плакат, інсценізацію телевізійної реклами тощо) про необхідність дбайливого ставлення до мови.

Повторення, узагальнення та поглиблення вивченого

§ 1. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ У ВИВЧЕНИХ СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЯХ

ПРИГАДАЙМО. Що таке речення? Які є члени речення? Чим просте речення відрізняється від складного?

2 I. Прочитайте текст уголос. Визначте його тип і стиль мовлення. Які природні об'єкти названо в тексті?

ПРИРОДНІ СИМВОЛИ УКРАЇНИ

Символами країни, народу можуть бути природні об'єкти.

Для українців найвизначнішим національним символом з-посеред природних об'єктів є Дніпро-Славутич. Він тече через усю Україну й через усю її історію. Його оспівано в численних піснях, думках та легендах. Дніпро – національна гордість, слава України.

Наша земля дуже багата на природні об'єкти, їх любить і шанує український народ. Наприклад, гора Говерла височіє в Карпатах, а знають її в усій державі. Говерла є найвищою точкою на території України, висота гори становить 2061 метр.

Фактично частиною міста Запоріжжя нині став острів Хортиця, а це дорогий серцю кожного українця символ історії козацтва. Завдяки своєму стратегічному розташуванню Хортиця відіграла важливу роль у боротьбі нашого народу проти іноземних поневолювачів (*З посібника*).

І. Шутев. Говерла

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть однорідні члени речення, поясніть наявність чи відсутність коми між ними.
2. Визначте, які речення є простими, а які – складними. Чи є коми між частинами складних речень?
3. Знайдіть і зачитайте виразно речення зі вставним словом. Як це слово відокремлено на письмі?
4. З'ясуйте, які речення за метою висловлювання вжито в тексті (розповідні, питальні чи спонукальні).
5. Перекажіть усно прочитане.

3 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Якими природними об'єктами славиться край (село, місто, район чи область), де ви проживаєте? У чому полягає особливість цих об'єктів?

4 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть одиниці члени речення та узагальнювальні слова як члени речення.

1. Я так люблю ці вересневі дні за спокій у природі у розмові за паморозь на сливах за любов за павутину бабиного літа (*В. Підпалій*). 2. Пагорбки кущики й дерева все оповите туманом (*О. Тамбієв*). 3. Туман підняв свій білосніжний гребінь завис на міді молодих тополь (*М. Боровко*). 4. Сміються в сонці золотому річки і села і поля (*Олександр Олесь*). 5. І все навколо витанцьовує і білі лілії і зелений очерет і кучеряві верби і човен (*Л. Вишневецький*). 6. Мамина пісня батькова хата дідусева казка й бабусина вишиванка все це наша родовідна пам'ять (*В. Скуратівський*).

II. Знайдіть речення, яке відповідає схемі О, О й О – Δ.

III. Прочитайте виразно записані речення.

5 I. Спишіть речення. Виділіть комами звертання та вставні слова (словосполучення). Чи можуть ці конструкції бути членами речення?

1. Рідна мово без тебе ніхто я, мов підрізаний вітром листок (*П. Перемийніс*). 2. Літо до побачення! І за все спасибі: за поля квітучії, ліс зеленюкрилий (*В. Бичко*). 3. Не сумуй вербо моя похила що багряним листям одшуміла осені пора (*В. Сосюра*). 4. Того можливо не знайду я слова, щоб наш прекрасний оспівати світ (*М. Рильський*). 5. За словами Сергійка вчора над містом ішов справжній тропічний дощ (*С. Музиченко*).

II. Складіть усно речення із вставним словом.

6 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Запропонуйте однокласнику (однокласниці) одне ім'я та по батькові. Складіть і запишіть із запропонованими вам словами одне речення так, щоб вони були звертаннями. Перевірте один в одного виконання.

7 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, чому в першому реченні перед виділеним сполучником ставимо кому, а в другому – не ставимо.

1. Соняшник вигнався під стріху, і кручені паничі по ньому в'ються (*О. Гончар*).

2. Соняшники піднялися над землею і своїм легким полум'ям наче й тебе окрилюють, підносять (*Є. Гуцало*).

8 Об'єднайте пари простих речень у складне за допомогою сполучника й запишіть, розставте потрібні розділові знаки.

1. Друзі запросили мене пограти в комп'ютерні ігри. Я вирішив піти з батьком на риболовлю. 2. Сонце вже зайшло. Надворі почало темніти.

9 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Доведіть, що всі речення, крім одного, є складними.

1. Вишня губить листя на причілку хати журавель колодязний трубить в мерзлу синь (*М. Боровко*). 2. Дужий дощукульний вітер увірвався з моря в затишну бухту й одразу збив хвилю жбурнув у вічі холодними бризками

солоній води (В. Кучер). 3. В осіннім небі журавлі курличуть і голос їхній ледве чути з імлі (Є. Летюк). 4. Уже достигли полуниці росу вечірню трави п'ють і в ароматі медуниці* хрущі шевченківські гудуть (В. Сосюра). 5. Реве Дніпро й лани широкі медами пахнуть колосом шумлять (М. Рильський). 6. Сказати легко та зробити важко (Нар. творчість).

*Меду́нка (діал. медуни́ця) – трав'яниста рослина із запашними квітками.

II. Підкресліть члени речення в першому й другому реченнях.

III. Знайдіть речення, яке відповідає схемі: , , і .

10 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть діалог (6–8 реплік), який починався б такими словами: «Я хотів би (не хотів би) потрапити в місто, де живуть лише діти». Використайте звертання та вставне слово.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть розповідь про одну з яскравих подій свого життя. Використайте вставне слово та однорідні члени речення.

§ 2. ЧАСТИНИ МОВИ. ВИВЧЕНІ ОРФОГРАМИ

ПРИГАДАЙМО. Які є частини мови?

11 I. Прочитайте виразно усмішку вголос. Чому, на вашу думку, сталося непорозуміння між учителькою та учнем?

СУВОРО ЗАБОРОНЕНО

Учителька, як вимагалось
У плані цього річчю,
Сьогодні з класом побувала
В музеї історичному.
Помітила, що Гриць в музеї
Знайомився з героями,
Найбільше розглядав трофеї*,
Цікавивсь дуже зброєю.
Спитала, вже як вийшли діти
З музею історичного:
– Так що ти, Грицю, виніс звідти
Цікавого й корисного?
А Гриць зіщулившись перед нею
І з жалем каже стомлено:
– Будь-що виносити з музею
Суворо заборонено.

А. Динник

*Трофе́й – яка-небудь річ як пам'ятка, як свідчення перемоги, подвигу, успіху в чому-небудь.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте, до яких частин мови належать виділені слова. Поясніть роль цих частин мови в тексті. Які з виділених слів є службовими?
2. Знайдіть приклади таких іменників: а) назви істот і неістот; б) назви загальні й власні; в) конкретні й абстрактні.
3. Назвіть прикметники, визначте їхню групу за значенням (якісний, відносний, присвійний).
4. Знайдіть займенники. Які з них особові?
5. Виконайте письмово розбір підкреслених слів як частини мови.

 12 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.* Чи траплялися з вами чи з вашими знайомими якісь кумедні історії? Розкажіть про це.

 13 Подумайте й дайте відповіді на запитання у формі розповіді. Скористайтеся таблицею «Частини мови» на форзаці.

1. Чому частини мови поділяють на самостійні та службові? Які є самостійні частини мови?
2. Чим іменник відрізняється від прикметника?
3. Яка роль числівників у мові?
4. Якими граматичними ознаками займенники подібні до іменників, прикметників, числівників? А чим відрізняються від цих частин мови?

14 Знайдіть і поясніть орфограми в словах. Виберіть і спишіть 5 слів, які, на вашу думку, найскладніші в написанні.

Апельсин, лелечий, директор, режисер, тишею, сторожем, грушею, духмяний, боротьба, легкий, тонший, доньчин, у скриньці, щасливий, проїзний, пестливий, подорожжю, ніччю, статтею, радістю, тонна, Магеллан, розписати, списати, прибережний, хтозна з ким, ні до кого.

<i>ОРФОГРАМА</i>		
• вишне <u>вий</u>	• туман <u>ний</u>	• не <u>п</u> равда
• зв'яз <u>ок</u>	• Софійськ <u>ий</u> собор	• груше <u>вий</u>
• нень <u>ч</u> ин	• до Киє <u>в</u>	• північ <u>но-сх</u> ідний
• проїз <u>н</u> ий	• під вишне <u>ю</u>	• будь- <u>х</u> то
• приї <u>х</u> ати	• печ <u>ив</u> о	• пише <u>м</u> о
• спечен <u>ий</u>	• вікон <u>е</u> чко	

15 I. Відредагуйте сполучення й запишіть правильно. Поясніть суть допущених помилок.

Найбільш цікавіша розповідь, сама швидка тварина, більш зручніший рейс, сильна біль, широка степ, далекий путь, маленьке поні, одна друга метрів, дві треті мільйонів, три кілометра, два дзвінка, зустрілися з Олексієм Склярєнко, подякувати Світлані Вікторівній.

II. Утворіть усно форми вищого й найвищого ступенів порівняння виділеного прикметника.

16 Спишіть, замінюючи, де треба, малу букву на велику. Визначте власні й загальні назви.

Південний (б)уг (*річка*), (д)ень (з)нань (*свято*), (є)вропейський (с)оюз, (т)ихий (о)кеан, (а)еропорт «(б)ориспіль», (в)елика (в)едмедиця (*сузір'я*), (м)іністерство (о)хорони (з)доров'я, (к)иївська (р)усь, (в)ерховна (р)ада, (ш)евченківські вірші, (ш)евченкова хата, (д)амоклів меч.

 17 *КОЛО ДУМОК*. 1. Чому іменник *дівчина* належить до I відміни, *дівчатко* – до II, а *дівча* – до IV?

2. Чи можна визначити рід іменників *ворота*, *жнива*? Чому?

3. Чому в родовому відмінку однини подана пара іменників має різні закінчення: *Рима* – *Риму*?

4. Яке сполучення є граматично правильним: *читати по складах*, *читати по складам*?

18 I. Запишіть іменники у формі кличного відмінка однини.

Козак, добродій, **Андрій**, Марія, парубок, сокіл, Ганна Василівна, пан Дмитро, пані Галина, друг Сергій, Наталія Іванівна Василенко.

II. Від виділених імен утворіть і запишіть чоловічі й жіночі імена по батькові. Позначте суфікси.

III. З одним іменником у формі кличного відмінка (на вибір) складіть усно речення зі звертанням.

 19 I. Спишіть іменники, вставляючи на місці пропуску букву **е(є)** або **и**.

Сон..чко, дон..чка, міш..чок, лож..чка, кра..чок, пал..во, травич..чка, мар..во, плет..во, книж..чка, вул..чка, річ..чка, мороз..во, мереж..во, кринич..чка.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Чи є в них м'які звуки?

20 Випишіть спочатку послідовно слова, у яких пропущено букву **е(є)**, а потім – слова, у яких пропущено букву **о**.

Кущ..м, дощ..вий, іне..м, родич..м, овоч..вий, крас..ю, вишн..вий, огорож..ю, Григорі..м, калин..вий, рілл..ю, алюміні..вий, дощ..м.

Ключ. Підкресліть першу букву в кожному слові першої групи. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте назву міста в Україні.

 21 I. Спишіть слова, вставляючи, де потрібно, пропущену букву **н**. Підкресліть і поясніть орфограму. Правильність виконання перевірте за словником.

Здоровен..ий, оборон..ий, орлин..ий, лимон..ий, олов'ян..ий, неподолан..ий, жадан..ий, височен..ий, неждан..ий, силен..ий, блажен..ий.

II. Виділені слова розберіть за будовою, визначте спосіб їх творення.

22 *ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ*. Визначте, які з поданих слів потрібно писати разом, а які – через дефіс. Спишіть слова, знявши ризик: один із вас випише слова, які пишемо разом, а другий – які пишемо через дефіс.

Південно/західний, три/поверховий, хлібо/піч, синьо/жовтий, чотири/разовий, чорно/зем, прем'єр/міністр, пів/уроку, салон/магазин,

тихо/струнний кисло/солодкий, жовто/гарячий екс/чемпіон, міні/пекарня, аби/хто, будь/кого, де/який, хтозна/який.

23 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки та розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть написання *не* з іменниками і прикметниками.

1. (Не)добрий шлях веде в злий край. 2. Доброму каменю пісок (не)страшний (*Нар. творчість*). 3. Шукай (не)долі а волі (*Нар. творчість*). 4. Затоплю (не)долю дрібними сльозами затопчу (не)волю босими ногами (*Т. Шевченко*). 5. Роман з (не)сподіванки здригнувся прислухався (*М. Стельмах*).

 II. Доберіть усно синоніми до виділених слів.

1 III. Хто зможе швидко й правильно визначити, слів якої частини мови в поданих реченнях найбільше?

24 Замініть подані словосполучення синонімічними з присвійним прикметником. Утворені словосполучення запишіть. Позначте суфікси прикметників.

Телефон Марії, сестра Андрія, машина батька, халат лікаря, зошит дочки, адреса Оксани, ролики брата, клюв орла, голос солов'я, вуха кроля, голова гуски, хвіст миші.

25 Від поданих іменників утворіть та запишіть прикметники за допомогою суфікса *-ськ-*. Поясніть, які зміни приголосних відбулися при цьому.

ЗРАЗОК. *Париж – паризький.*

Волинь, Кременчук, Буг, Рига, Прага, Запоріжжя, Одеса, Кривий Ріг.

26 Спишіть, замінюючи цифри словами. Визначте відмінок числівників.

Слони живуть до 85 років. Кінь може жити до 60 літ, тривалість життя бегемота й тигра – до 50, зубра й лева – до 36 років. Страуси живуть від 30 до 80 років. Коршуни та грифи живуть більше 100 років. Найдовша тривалість життя в соколів. Вони доживають до 160–170 літ. Папуга в неволі може жити до 135.

27 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть кожен словниковий диктант із шести слів на вивчені орфограми. Продиктуйте свій диктант однокласнику (однокласниці), перевірте написання.

28 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Над сон(н)им с(е,и)лом високо вгорі ро(з,с)кинувся зорян(н)ий намет зага(д,т)кового неба (*І. Цюпа*). 2. Ходить, ходить зима гаєм – (біло)сніжна, кил(е,и)мочки прост(е,и)ляє по дорі(ш,ж)ках (*М. Підгірянка*). 3. Журавлин(н)им ключ(е,и)м відмикаю осінь (*Ю. Вавринюк*). 4. Тільки той не помиляється, хто ні(до)чого не торкається (*Нар. творчість*).

II. У першому реченні підкресліть члени речення та надпишіть скорочено над словами частини мови.

В УКРАЇНІ

В українській мові значення простору виражають прийменники *в (у), до, над, на*. Назви міст, країн вимагають уживання прийменника *в (у)*. Наприклад: *в Україні, у Франції, у Львові, в Одесі*. Коли ми говоримо про моря, океани, гори, то слід уживати прийменник *на*. Наприклад: *на Чорному морі, на горі Говерлі (на Говерлі)*.

АДРЕСА

В українській мові слово **адреса** вживають у складі таких прийменникових конструкцій: *мешкати за адресою, на нашу адресу, звернутися на адресу*. Неважко й перевірити себе. Коли можна поставити питання *куди?*, то слід уживати *на адресу (Пишіть нам на адресу ...)*. Коли можна поставити питання *де?*, то слід уживати *за адресою (Я мешкаю за адресою ...)*.

ОДНЕ ОДНОГО

Коли ми кажемо *один одного (не перебиває)*, то маємо на увазі тільки чоловіків. Якщо йдеться про жінок, то скажемо *одна одну (не перебиває)*. Коли йдеться і про чоловіка, і про жінку, то нормативним є сполучення *одне одного*. Наприклад: *розмовляють одне з одним, знають одне одного, не перебивають одне одного*.

АНТИСУРЖИК

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
відтоді	з тих пір
докласти зусиль	прикласти зусилля
до цього часу, досі, дотепер	до сих пір
за життя	при житті
за таких обставин, у таких обставинах	при таких обставинах
найімовірніше	скоріше всього
насамперед, передусім, найперше	прежде всього
наступного дня	на слідуючий день
не завадило б сказати	не мішало б сказати
оскільки, тому що	так як, постільки
перешкод немає	преп'ятствий немає
у крайньому разі (випадку)	у крайньому случаї
як виявилось, як з'ясувалось	як оказалось
як годиться, як належить, як треба	як полагается
якомога швидше, щонайшвидше	як можна скоріше

Краса мови – в устах людини-носія.

В. Русанівський

Морфологія. Орфографія Дієслово

Ви знатимете:

- загальне значення дієслова, його морфологічні ознаки, синтаксичну роль;
- форми дієслова;
- способи творення дієслів.

Ви вмітимете:

- розрізняти дієслова доконаного й недоконаного виду, часи та способи дієслів;
- творити дієслова умовного й наказового способів;
- конструювати речення з дієсловами в усіх часах і особових формах;
- правильно писати дієслова з вивченими орфограмами;
- правильно використовувати форми дієслів у мовленні.

§ 3. ДІЄСЛОВО ЯК ЧАСТИНА МОВИ. ФОРМИ ДІЄСЛОВА

Про загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксичну роль дієслова та його форми

ПРИГАДАЙМО. Що таке присудок? На які питання він відповідає?

29 Визначте частини мови виділених слів. Що означають ці частини мови, на які питання відповідають, які морфологічні ознаки їм властиві? Зробіть висновок, чим дієслово відрізняється від інших частин мови.

1. Лунає спів. 2. Співучий птах. 3. Співає соловейко.

Лексичне
значення

Дієслово – це самостійна частина мови, що означає дію або стан предмета і відповідає на питання *що робити? що зробити?* **НАПРИКЛАД:** читати, радіти, приїхати, жріяти.

Морфологічні
ознаки

Дієслова мають вид, змінюються за способами, часами, числами й особами (або родами).

Синтаксична
роль

У реченні дієслово найчастіше виступає **присудком**, рідше – іншим членом речення.

30 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть дієслова як члени речення. Усно визначте число та час дієслів.

1. Ми йдемо по Львову тчемо по дорозі килимок-розмову (Д. Павличко). 2. Розквітли яблуні в садах цвітуть каштани в парку в ранкове небо зринув птах крилом торкнувсь об хмарку (М. Познанська). 3. Холоне м'ята сік у листі гусне і ластівки сідають на дроти (М. Боровко). 4. А дощ мені знов розповість що в лісі виростив що в полі (В. Крищенко). 5. У світлі ліхтарів купалося листя та білі й рожеві свічки каштанів (В. Соболевський). 6. **Ходить** літо берегами в ширмі яворів і **замовкнув** над полями журавлиний спів (В. Сосюра).

II. Доберіть синоніми до виділених дієслів.

31 I. Прочитайте текст. Поясніть, як ви розумієте зміст першого речення.

ВИШИВКА

Українська вишивка – це своєрідний літопис життя, який зберігає нашу культуру в символах. Кохання й страждання, радість і смуток, життя й смерть – чого тільки в ній не знайдеш!

Хто й коли вперше втілював в узорний мотив красу рідної природи, свої переживання? Зразки найдавнішої вишивки в музеях Європи датують V ст. н. е. Пам'ятки ж української вишивки, на жаль, збереглися лише за кілька останніх століть. Наш народ через роки проніс високе це мистецтво. І навіть сьогодні в багатьох родинах дівчата **вишивають** рушники для майбутнього подружнього життя (За Т. Островською).

II. Випишіть дієслова. Зазначте в дужках час, особу, число, рід (якщо є), дієвідміну кожного з них.

III. Доберіть спільнокореневі дієслова до виділених слів.

Форми

Дієслово має п'ять основних форм.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Початковою формою дієслова є **неозначена форма**.

32 Розгляньте таблицю «Форми дієслова». Розкажіть за нею: а) які форми дієслова незмінні; б) які форми можуть змінюватися за часами й особами; в) які форми вживаються в реченні тільки в ролі присудка.

Форми дієслова

Назва форми	Загальне значення; питання, на яке відповідає	Граматичні ознаки	Синтаксична роль	Приклади
Неозначена (інфінітив)	Означає дію, стан предмета узагальнено (що робити? що зробити?)	Незмінна форма	Будь-який член речення	читати, здійснити
Особова (власне дієслово)	Означає дію, стан предмета (що роблю? що зроблю? що зробив? що зробим?)	Змінюється за особами, числами, родами, часами, способами	Присудок	читаю, здійснив
Безособова форма на -но, -то	Означає відношення до будь-якої особи (що зроблено?)	Незмінна форма	Присудок	читано, здійснено
Дієприкметник	Означає ознаку предмета за дією (який? яка? яке? які?)	Змінюється за родами, відмінками, числами	Означення, присудок	читаний, здійснений
Дієприслівник	Означає додаткову дію предмета (що роблячи? що зробивши?)	Незмінна форма	Обставина	читаючи, здійснивши

- 33** Розподіліть дієслова на п'ять груп залежно від їхньої форми й запишіть. Усно доберіть до кожної групи по два власних приклади.

Граючись, сміюся, їхати, зібрано, зеленіє, зрубаний, нагороджений, вивчатиму, перекрито, росте, розказати, співаючи, прийти, зайшовши, підписано, думати, засіяний, пишучи, прочитаний, відчинено.

- 34** I. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Один із вас має вибрати серед поданих дієслів і записати дієприкметники, а інший – дієприслівники. Зіставте свої записи.

Намалювавши, розмальований, позеленілий, підписавшись, роздумуючи, сяючий, пройшовши, піднятий, збудований, оглядаючи.

II. Складіть усно речення з одним виписаним дієсловом.

- 35** I. Прочитайте текст. Про яку особливість української мови він свідчить? Яку основну думку висловлює автор?

Дієслово *говорити* має кілька десятків синонімів, може, й сотня набереться. Принаймні я зібрав уже понад шістдесят.

А ось *слухати* має лише кілька відтінків – *прислухатися, наслухати, дослухатися* тощо... Чому? Зумовлено мудрістю життя. Бо не завжди варто слухати те, що *варнякається, патякається* чи *жебонить* (П. Сорока).

- II. Хто добре якнайбільше синонімів до дієслова *говорити*? Дізнайтеся, які синоніми до цього слова можуть дібрати ваші рідні, знайомі.

III. Складіть і запишіть два речення із синонімами до дієслова *говорити*.

- 36** **КОЛО ДУМОК.** Чи можна назвати дієслово «найсильнішою» частиною мови? Обґрунтуйте свою думку.

- 37** I. Прочитайте виразно вірш. Зверніть увагу, як нанизування дієслів відтворює динаміку подій.

Подивуйся: вітер грає!
Вербі коси розплітає,
Верховодить у діброві,
Сни збирає кольорові.

Л. Завіщана

- II. Напишіть твір-мініатюру (4–6 речень) на тему «Грайливий вітер» або «Вересень-жартівник», використавши дієслова в переносному значенні. За потреби скористайтеся лексичним матеріалом з довідки.

П. Григор'єв. Пейзаж

ДОВІДКА. Вітер – *гуде, реве, завиває, пестить, грається*; сонце – *ніжить, посміхається*; проміння – *торкається, гладить*; квіти – *милують, чарують, ваблять*.

§ 4. НЕОЗНАЧЕНА ФОРМА ДІЄСЛОВА

Про початкову незмінну форму дієслова, її будову та синтаксичну роль

ПРИГАДАЙМО. Які форми дієслова є незмінними?

38 Прочитайте дієслова в неозначеній формі. Чи вказує ця дієслівна форма на час, коли відбуваються дії, на осіб, які виконують ці дії, на число? На основі спостереження зробіть висновок про особливості неозначеної форми дієслова.

Думати, прочитати, допомогти, обкошувати.

Лексичне
значення

Неозначена форма дієслова (інфінітив) – це початкова незмінна форма дієслова, яка означає дію або стан предмета узагальнено, без вказівки на час, особу, рід, число. Відповідає на питання *що робити? що зробити?* **НАПРИКЛАД:** Буду *жріяти* й *жити* на крилах надій... (Д. Луценко).

Будова

Неозначена форма дієслова має наприкінці суфікс *-ти (-ть)*. **НАПРИКЛАД:** *малювати, малюать*.

Наприкінці деяких дієслів у неозначеній формі після суфікса *-ти (-ть)* може бути суфікс *-ся (-сь)*. **НАПРИКЛАД:** *плакатися, гратися*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Неозначена форма дієслова не має закінчення, навіть нульового.

39 I. Відновіть і запишіть фразеологізми, добираючи з довідки дієслова в неозначеній формі. Розберіть ці дієслова за будовою.

Горшки ... , витрішки ... , раки ... , п'ятами ... , у рот води ... , ніде голці ... , мало каші ... , як у воду ... , гав

ДОВІДКА. *Пекти, впасти, накивати, побити, продавати, набрати, дивитися, ловити, з'їсти.*

II. Поясніть усно значення кожного фразеологізму. Замініть фразеологізми (де можливо) дієсловами-синонімами в неозначеній формі.

40 I. Запишіть послідовно дієслова у дві колонки: 1) неозначена форма дієслова; 2) особове дієслово.

Насміятися, просився, екати, ароматизує, достукатись, *дошкуляв*, автоматизувати, *лукавити*, асфальтують, екранізувати, колядувати, едналися, одягатися.

КЛЮЧ. У виписаних словах підкресліть першу букву. З підкреслених букв прочитаєте продовження прислів'я: «Яблуко від яблуні...».

II. Користуючись тлумачним словником, поясніть лексичні значення виділених слів. Складіть і запишіть з кожним із цих слів речення.

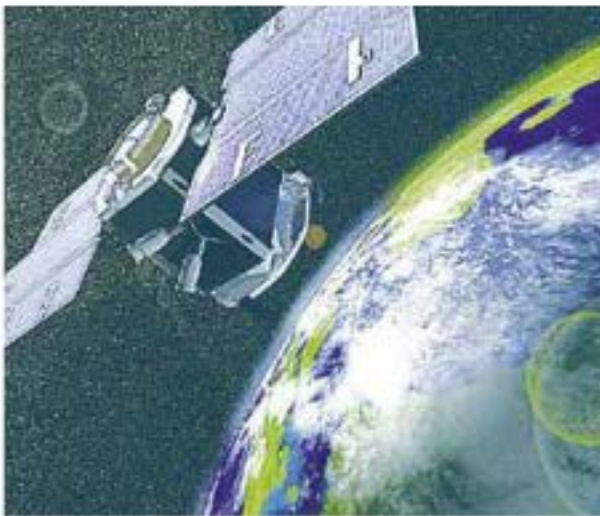
- 41** **ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.** Поясніть, як ви розумієте значення такої життєвої мудрості: «Говорити – срібло, а мовчати – золото».

Синтаксична
роль

Дієслово в неозначеній формі може бути будь-яким членом речення, найчастіше – частиною присудка. **НАПРИКЛАД:** 1. На дубі перестав мостити гніздо соловейко (В. Сухомлинський). 2. З вовками жити – (що це значить?) по-вовчому вити. 3. У мене не було бажання (якого?) заходити в будинок. 4. Денис виніс собаці (що?) їсти. 5. Хлопці присіли (з якою метою?) спочити.

- 42** I. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому п'ять дієслів у неозначеній формі. На які питання вони відповідають?

ДОПОМАГАЄ СУПУТНИК

Польоти в космос можна вважати **вершиною** успіхів науки і техніки.

За допомогою штучного супутника вдалося побачити земну кулю безпосередньо з космосу. Супутником скористалися й для створення системи **всесвітнього телебачення**. Він допомагає оцінювати лісові ресурси, стан посівів, виявляти лісові й **степові** пожежі. За **відхиленням** супутника від заданої траєкторії можна відкривати могутні поклади **корисних** копалин як на суші,

так і під **товщею** океану. Інформація з літального апарата дуже допомагає синоптикам (*З довідника*).

II. Поясніть правопис виділених слів. Запишіть текст під диктовку вчителя або однокласника. Написане уважно звірте з надрукованим. Підкресліть дієслова в неозначеній формі як присудки.

- 43** Доведіть, що синтаксичну роль дієслів визначено правильно. Поставте усно питання до підкреслених членів речення.

1. Я діток своїх навчу любити тебе, Україно! (В. Жураківський).
2. Після полудня почали збиратися великі сині хмари (Б. Комар). 3. Стала наближатися година рушати в дорогу (С. Васильченко). 4. Учіть дітей бачити, мислити, відкривати й дивуватися (В. Сухомлинський). 5. Черниш зупинився перепочити (О. Гончар). 6. Бажання вчитися було в нього змалку (М. Коцюбинський).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Купатись у морі – купатися в озері.

44 Спишіть, розкриваючи дужки й дотримуючись милозвучності при вживанні суфіксів **-ся, -сь**. Обґрунтуйте свій вибір.

Повернути(ся,сь) о шостій годині; зустріти(ся,сь) недалеко від школи; підняти(ся,сь) вгору; свято закінчило(ся,сь) увечері; пройти(ся,сь) вулицею; хапати(ся,сь) обома руками; купати(ся,сь) в озері; купати(ся,сь) у морі; дивити(ся,сь) у вічі; дивити(ся,сь) на годинник.

45 І. Прочитайте притчу. Визначте її основну думку. Виберіть із довідки прислів'я, які найтісніше пов'язані зі змістом прочитаного.

МУДРА ПРИТЧА

Перед смертю старий степовик мовив синові:

– А живи, сину, так: ні до кого першим не вітайся та їж хліб з медом... – Та й помер.

Син почав виконувати батьків заповіт. Проте незабаром у молодого господаря справи пішли кепсько. Дорого коштував мед, щоб його купувати, та й люди відвернулися від хлопця: степовики зневажають нероб і пихатих гордіїв.

Пішов бідолаха до рідного дядька питати поради. Чи й далі виконувати батьків заповіт?

– Авжеж, виконувати, – мовив родич, лукаво посміхаючись. – Але ж треба розуміти мудре слово... Ні до кого першим не вітатися – це значить найраніше за всіх вийти в поле й починати працювати. Люди проходять чи проїжджатимуть повз тебе, то першими й казатимуть: «Добридень». А ти лише відповідатимеш. А коли ти добряче напрацюєшся, сядеш, візьмеш чималий шмат хліба, то він тобі здаватиметься таким смачним, як мед! (За С. Плачиндою).

ДОВІДКА. *Хто рано встає, тому Бог подає. Маленька праця краща за велике безділля. Ранні пташки росу п'ють, а пізні – сльози ллють. Краще синиця в руках, ніж журавель у небі. Осінь збирає, а зима з'їдає. У лиху годину пізнаєш вірну людину.*

 II. Випишіть дієслова в неозначеній формі. За виписаними словами усно перекажіть прочитане.

 46 Поміркуйте, які букви необхідно вписати в порожні клітинки таблиці, щоб по горизонталі можна було прочитати дієслова. Визначте форму цих дієслів. Запишіть дібрані дієслова й розберіть їх за будовою.

В	И		Т	И				
В	И			Т	И			
В	И				Т	И		
В	И					Т	И	
В	И						Т	И

§ 5. ОСОБОВІ ФОРМИ ДІЄСЛОВА

Про дієслова першої, другої і третьої особи, їхні морфологічні ознаки та роль у мовленні

ПРИГАДАЙМО. Які є особові займенники?

47 Порівняйте виділені дієслова. На які питання вони відповідають? Яке з них має закінчення, а яке – не має? Яке дієслово вжито в неозначеній формі, а яке – в особовій? Чим різняться ці дві форми?

1. Треба косити траву. 2. Батько косить траву.

Категорія
особи

Значення особи в дієслові ґрунтується на стосунку до 1-ї особи (безпосередньо мовця), до 2-ї особи (його співрозмовника) або до 3-ї особи (будь-кого, будь-чого, що є предметом розмови).

Розрізняють три особи дієслова.

Особа	Однина	Множина
1-ша	слуха ^ю	слуха ^{ємо}
2-га	слуха ^{єш}	слуха ^{єте}
3-тя	слуха ^є	слуха ^{ють}

Морфологічні
ознаки

Особові дієслова змінюються за **особами** (у теперішньому й майбутньому часі), **родами** (у минулому часі), **числами, часами**.

У реченні особові дієслова є **присудками**.

Стилістичні
особливості

У **розмовному** та **художньому** стилях мовлення можуть уживатися дієслівні форми третьої особи однини без особових закінчень і суфіксів: *біга, зна, доганя*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Категорія особи дієслова тісно пов'язана з категорією особи займенника (*читаю – я читаю; читаєш – ти читаєш*).

48 I. Змініть дієслова за особами в однині та множині. Виділіть особові закінчення.

Пишу, малюю.

II. З одним дієсловом (на вибір) у формі 2-ї особи однини складіть і запишіть речення. Підкресліть дієслово як член речення.

49 I. Прочитайте. Доведіть, що це текст. Визначте його стиль і тип мовлення. Поясніть, що означає вислів *тримати камінь за пазухою*.

КАМІНЬ ЗА ПАЗУХОЮ

Були собі двоє селян – Молодий і Старий. От запросив Старий селянин Молодого в гості.

Прийшов Молодий селянин до сусіда. Правою рукою тисне сусідову руку, вітається, а ліву за пазуху **сховав**: камінь тримає. Бачить Старий

селянин камінь за пазухою в Молодого, та мовчить. Посадив він гостя за стіл...

– Пригощу тебе медом, – каже Старий селянин. – Але от звичай у нас такий. Із діжки дорогому гостеві наливають меду в тарілку, він бере тарілку й несе до рота обома руками. Як совість у гостя чиста – жодна крапля меду не розлілеться.

Зблід Молодий селянин, та що поробиш – звичай. Налив Старий повну тарілку меду, поставив перед сусідом. Вийняв Молодий селянин ліву руку з пазухи, ледве хотів доторкнутися обома до тарілки, а камінь вислизнув з-під сорочки, упав і розбив тарілку з медом.

Ось що буває, коли тримаєш камінь за пазухою (За В. Сухомлинським).

II. Випишіть із тексту особові дієслова теперішнього часу. Зазначте в дужках число й особу кожного з них.

III. Доберіть усно синоніми до виділених дієслів.

50 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. Доберіть і запишіть по два дієслова в 1-й особі, які означають: 1) процес мислення; 2) процес переміщення; 3) процес мовлення; 4) процес праці; 5) ставлення до чогось; 6) навчання; 7) переживання; 8) вітання.

II. З двома дібраними дієсловами (на вибір) складіть і запишіть речення з однорідними членами.

51 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть особові дієслова як члени речення. Визначте особу цих дієслів.

1. Кожна любов цвіте й ві(д,т)цвітає, а любов мат(и,е)рі – вічна (О. Дучиминська). 2. Кожна ненька для своїх дітей простягає щастя на долонях (Р. Котик). 3. Я вас люблю великою любов(')ю, моя старенька мамо, тату мій (Д. Павличко). 4. Коли усміхається мама, то ніжності л(ь,л)ється ріка (Р. Котик). 5. У тривозі й любові, в замилува(нн,н)і й надії вдивляються матері в своїх дітей... (О. Сизоненко). 6. Я матусі поцілую сивину, і розгла(д)жу круг очей морщинки, та за руку радість приведу – хай кружляє в домі без спочинку (Р. Котик). 7. Як хочеться в(и,е)рнутися в село, у світлі стіни маминої хати (М. Боровко).

II. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією.

52 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Поясніть, як ви розумієте такий вислів: «Молитва матері з дна моря рятує».

53 I. Прочитайте міні-усмішки, які складаються лише з особових дієслів. Чи допомагає нагородження дієслів передати динаміку дії?

МОЯ ЯБЛУНЬКА

Побачив. Зрадив. Купив. Приніс. Викопав. Посадив. Полив. Доглядаю. Чекаю. Зацвіла. Милуюся. Достигли. Пригощаю.

БАБУСЯ

Находилася. Наробилася. Стомилася. Прилягла. Задрімала. Заснула.

II. Напишіть міні-усмішку, яка складалася б лише з особових дієслів на одну з таких тем: «Смачна картопелька», «Я посадив», «Святковий пиріг», «Цікава книжка». З'ясуйте, хто з ваших однокласників використав найбільшу кількість особових дієслів.

Л. Неклюдова. У бабусі в селі

54 I. Замініть словосполучення одним дієсловом у відповідній особі та числі. Доберіть до цих дієслів іменники й запишіть утворені словосполучення.

ЗРАЗОК. *Запускає в друк – друкує; друкує на принтері.*

Висловлює прохання, дав пораду, ішли в атаку, зробила зупинку, зробив операцію, сіють заново.

II. З двома утвореними словосполученнями (на вибір) складіть і запишіть речення. Підкресліть дієслова як члени речення.

55 виправте помилки в дієслівному керуванні. Відредаговані речення запишіть.

1. Син безмежно любить і вірить своїм батькам. 2. Сашко протиставляє себе з тими однокласниками, які не хочуть навіть за книжку братися. 3. Сергійко щиро подякував Дмитра за допомогу. 4. Я обурююся на тих, хто прагне жити нечесно.

§ 6. НАПИСАННЯ НЕ З ДІЄСЛОВАМИ

Про те, коли не з дієсловами пишемо разом, а коли – окремо

56 Порівняйте написання виділених слів. Поміркуйте й зробіть висновок, чому ці слова пишемо по-різному.

1. Він **не** дочув моїх слів.

2. Старенький **недочував**.

Пишемо
окремо

З усіма формами дієслова (крім дієприкметника) **не** здебільшого пишемо **окремо**. **НАПРИКЛАД:** *не посіяв, не побачив, не дійшов.*

Пишемо
разом

Разом пишемо **не** з дієсловами в таких випадках:

- якщо слово без **не** не вживається. **НАПРИКЛАД:** *нехтувати, неволити, незчутися;*
- у префіксі **недо-**, який означає неповноту, половинчастість дії. **НАПРИКЛАД:** *недовантажувати* (вантажити неповністю), *недочувати* (погано чути), *недосолити, недоплатити.*

Розріз-
няймо

Є дієслова з префіксом **до-**, перед якими вжито частку **не** для заперечення дії (*не до́чув*). У таких випадках **не** з дієсловом пишемо **окремо**. **ПОРІВНЯЙМО:**

недоїдати
(голодувати)

–

не доїдати
(залипати їжу на тарілці)

Значення
слова

Із чотирма дієсловами **не** пишемо **разом** або **окремо** залежно від їхнього значення:

- *нездужати* (хворіти) і *не здужати* (не змогти);
- *неславити* (ганьбити) і *не славити* (не прославляти);
- *непокоїтися* (турбуватися) і *не покоїтися* (не бути похованим);
- *нестямитися* (втратити самовладання) і *не стямитися* (не повернутися до свідомості).

ОРФОГРАМА

Написання *не* з дієсловами окремо й разом

57 **КОЛО ДУМОК.** Поясніть, чому в першому реченні *не* з дієсловом пишемо разом, а в другому – окремо.

1. Після купання в холодній морській воді Сергій **нездужав**.
2. Після роботи в саду дідусь уже **не здужав** і води принести.

58 I. Спишіть речення. Підкресліть і поясніть орфограму «Написання *не* з дієсловами окремо й разом».

1. Смутки і турботи **непокоїли** людей ночами і на самоті (*Ю. Тис*).
2. Як **не казав** ти правду вчора, то не повірять і сьогодні (*Д. Білоус*).
3. Я ненавиджу рабства кайдани (*П. Грабовський*).
4. Рідна мати моя, ти ночей не доспала (*А. Малишко*).
5. Краще недосолити, ніж пересолити (*Нар. творчість*).

II. Доберіть синоніми до виділених слів. За потреби скористайтеся словником синонімів.

59 Перебудуйте речення так, щоб у них заперечувалася відповідна дія. Перебудовані речення запишіть.

1. Виставу **додивилися** до кінця.
2. Тарас **повернувся** додому вчасно.
3. Я **вчора дописав** листа.
4. Ми **славили** переможців.
5. Пекарі **місили** тісто.
6. Мати **дошила** сорочку.
7. Мене **допустили** до екзаменів.

60 I. Запишіть дієслова у дві колонки залежно від написання з *не*: 1) разом; 2) окремо. Обґрунтуйте написання.

Не/прийти, не/навидіти, не/дістати, **не/волити**, не/славити (*ганьбити*), не/славити (*не прославляти*), не/долюблювати, не/дочути, не/переоцінити, **не/хтувати**, не/переживати, не/добачити, не/добачати, не/довантажувати.

II. Поясніть лексичні значення виділених слів.

III. Складіть і запишіть речення з одним словом кожної колонки (на вибір).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Потрібно розрізняти заперечне слово *немає* (його можна замінити формою *нема*) і дієслово *не має* (не володіє, не є власником). **ПОРІВНЯЙМО:** 1. Сергійко **не має** книжки. 2. У Сергійка **немає** книжки.

61 Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть дієслова як члени речення. Поясніть написання *не* з дієсловами.

1. Без хліба (не)має життя. 2. У класі (не)має картин. 3. Учень (не)має книжки. 4. На клумбі (не)має гладіолусів. 5. У портфелі (не)має олівця. 6. Він (не)має завдання. 7. Ранньої осені ще (не)має снігу. 8. У зоопарку (не)має бегемота. 9. Думка (не)має кордонів.

62 Перебудуйте подані речення так, щоб *не* з дієсловами писалося окремо, якщо воно написано разом, і разом, якщо написано окремо.

1. У дівчинки немає велосипеда. 2. Тато не має вільної хвилини. 3. У вірності немає ціни. 4. Мене познайомили з хлопцем, у якого немає поганих звичок.

63 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Висловіть свої міркування стосовно такого твердження: «На грубість потрібно відповідати грубістю». Чи вдалося вам або вашим однокласникам обійтися без дієслів із часткою *не*?

64 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки та ставлячи пропущені розділові знаки при звертанні. Підкресліть і поясніть орфограму «Написання *не* з дієсловами окремо й разом».

1. (Не)бачив я подібної краси, хоч обійшов із краю в край планету (Д. Луценко). 2. Людей багато, а друзів (не)має (Нар. творчість). 3. На стернях, прислухаючись до перелітних птахів, (не)покоїлися гуси (М. Стельмах). 4. (Не)плач Вкраїнонько (не)плач, (не)надривай сльозою ліри (Т. Севернюк). 5. У чужому оці й порошок бачить, а в своєму й сучка (не)добачає (Нар. творчість).

II. Визначте в першому реченні рід, число, відмінок іменників і прикметників.

65 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть і розіграйте з однокласником (однокласницею) діалог (6–8 реплік) за поданим малюнком, використавши не менше трьох дієслів з *не*.

66 Спишіть прислів'я, вставляючи замість крапок потрібні за змістом дієслова з довідки. Опишіть життєві ситуації, за яких можуть бути використані чотири з поданих крилатих висловів (на вибір).

1. З поганої трави доброго сіна не ... 2. У лісі бути, а днів не ... 3. Дозріла ягода збирачів довго не ... 4. Сам ..., як здоров'я позбувся. 5. Брехня як не ..., то випередить. 6. Чого сам не ..., того й іншому не роби. 7. Не ... криниці, бо схочеш водиці. 8. Не ... ученого їсти хліба печеного.

ДОВІДКА. Брудни, наздожене, виходить, бачити, вчи, незчувся, любиш, чекає.

67 Ходом шахового коня прочитайте зашифровані прислів'я. Запишіть ці прислів'я, поясніть їхні значення, підкресліть орфограми.

лод	лиш	сло
вом	не	Хо
па	ним	сер
це		за

ми	пиш	ва
ми	не	пли
то	сло	ха
ти	Те	на

рук	Ко	по
гань	ко	й
то	не	ли
не		валь

§ 7. ВИД ДІЄСЛОВА

Про дієслова доконаного й недоконаного виду та про засоби творення видових пар

68 Порівняйте дієслова двох видів. Які з них відповідають на питання *що зробити?*, а які – на питання *що робити?* Чому, на вашу думку, ці два види дієслів мають такі назви?

Доконаний вид

написати
долетіти
збудувати

Недоконаний вид

писати
летіти
будувати

Вид дієслова

Розрізняють дієслова *доконаного й недоконаного виду*.

Дієслова доконаного виду	Дієслова недоконаного виду
Означають дію, завершену в минулому, або дію з вказівкою на її завершеність у майбутньому. Відповідають на питання <i>що зробити?</i> (<i>що зробив? що зроблю? що зробиться?</i>)	Означають незавершену дію без вказівки на її результат у минулому, теперішньому чи в майбутньому. Відповідають на питання <i>що робити?</i> (<i>що робив? що роблю? що буду робити? що робиться?</i>)
<i>списати, списав, спишу, спишеться</i>	<i>писати, писав, пишу, писатиму, пишеться</i>

Видові пари

Дієслова доконаного й недоконаного виду складають **видові пари**. **НАПРИКЛАД:** *робити – зробити; лишати – лишити*. Деякі дієслова не мають видових пар. **НАПРИКЛАД:** *ходити, мислити, ворогувати* (недоконаного виду); *натерпітися, насидітися, схаменутися* (доконаного виду). Окремі видові пари дієслів мають **різні основи**. **НАПРИКЛАД:** *говорити – сказати, шукати – знайти, ловити – піймати, брати – взяти*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Категорія виду притаманна для всіх форм дієслів.

69 Прочитайте речення. Доведіть, що в першому з них ужито дієслова лише докона-ного виду, а в другому – недоконаного.

1. Аж он каштан упав на стежку, колючий **скинув** кожушок (Д. Білоус).
2. Місяць у шибки **бризкає**, **шепче** за вікнами сад (Д. Чепурний).

70 I. Запишіть послідовно дієслова у дві колонки: 1) докона-ного виду; 2) недоконаного виду.

Увібрати, свистіти, дописувати, кинути, одягати, злетіти, зайти, діста-вати, спати, вмитися, ридати, витягти, освітлювати, дарувати, спитати, зносити, довести, володіти.

Ключ. У кожному виписаному слові підкресліть другу букву. З підкреслених букв прочитаєте приказку.

II. З одним словом кожної колонки складіть і запишіть речення.

71 I. **ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ.** Один з вас має виписати фразеологізми з дієсловами докона-ного виду, а інший – з дієсловами недоконаного виду. Зіставте свої записи.

Кинути якір, брати на буксир, кинутися в атаку, змотувати вудки, носа не показувати, повісити носа, народитися в сорочці, розв'язати язика, переливати з пустаго в порожне, давати жару, каламутити воду.

II. Усно поясніть значення фразеологізмів. За потреби скористайтеся фразеологічним словником.

Творення

Форма недоконаного виду дієслів вважається основною, оскільки від неї творимо доконаний вид.

Творення дієслів докона-ного виду

Засіб творення	Приклади
префікс	<i>зеленіти – позеленіти, летіти – злетіти</i>
суфікс	<i>смикати – смикнути, зігрівати – зігріти</i>
наголос	<i>розрізати – розріза́ти, розкида́ти – розки́дати</i>
чергування звуків	<i>перевозити – перевезти, зачіпати – зачепити, наголошувати – наголосити</i>

72 Визначте усно вид поданих дієслів. Назвіть засоби творення дієслів докона-ного виду в кожній парі слів.

Розвивати – розвинути, прикрашати – прикрасити, споруджуємо – спорудимо, зупинятися – зупинитися, вивершувати – вивершити, копати – скопати, розкида́ти – розкі́дати.

73 Утворіть від поданих дієслів недоконаного виду дієслова доконаного виду, використовуючи префікси або суфікси. Запишіть видові пари, виділіть суфікси й префікси, якими різняться дієслова кожної пари.

ЗРАЗОК. *Кидати – кинути.*

Чесати, пекти, малювати, пиляти, терти, їхати, носити, розвивати, ступати, прибувати, розписувати, лишати, звикати.

74 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. У яких реченнях сполучник *і* з'єднує однорідні члени речення, а в якому – частини складного речення? Підкресліть граматичні основи.

1. Орбіту літа дописав листок і ліг на стежку що прямує в осінь (М. Боровко). 2. Хтось бабине літо розвісив на ганку і посаг для осені тче (М. Боровко). 3. Осіння пошта вчора принесла осінній лист що ходить без конверта (Є. Гуцало). 4. Засипають поля облітає гілля і садами по жовтому листі їде осінь в багровім намисті (В. Сосюра). 5. А листя ніжно падало в траву шукало там і затишку й спочинку (Л. Завіщана).

II. Над кожним дієсловом скорочено надпишіть його вид.

III. Обґрунтуйте написання виділених слів.

75 I. Прочитайте текст, ставлячи подані в дужках дієслова в потрібній формі. Усно визначте їхній вид.

ПЕТРО КАЛНИШЕВСЬКИЙ

Останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський (мати) заслужену репутацію будівничого. З його ідеї і на його кошти (з'явитися) прекрасні церкви в Лохвиці, у Ромнах, а також у знаменитому Межигірському монастирі. Чимало власних грошей (пожертвувати) упродовж свого довгого життя Калнишевський іншим монастирям.

Вознесенська церква
в м. Ромни

Для історії (зберегтися) лист князя Потьомкіна до кошового Запорозької Січі, у якому вельможа (присягтися) у своїй любові до козацтва, до Січі й особисто до Калнишевського. Потьомкін (запевняти), що завжди при царському дворі буде відстоювати інтереси Січі й усєї України, і (подарувати) кошовому на згадку срібний годинник.

Як свідчать сучасники, Петро Калнишевський справді (відзначитися) в численних баталіях і особистою хоробрістю, і мудрим керівництвом. Очоловане ним козацтво (показати) високе володіння воєнним мистецтвом (За М. Слабошпицьким).

II. Обґрунтуйте написання в тексті слів з великої букви.

III. Розкажіть, що ви дізналися з тексту про Петра Калнишевського.

76 Випишіть із тлумачного словника української мови шість дієслів на букву *р* з поміткою *емоц., експрес.* Визначте вид цих дієслів. Складіть і запишіть по одному реченню з кожним виписаним дієсловом.

§ 8. ЧАСИ ДІЄСЛОВА

Про дієслова минулого, теперішнього та майбутнього часу,
а також про вживання одного часу замість іншого

77 З'ясуйте, у якому реченні йдеться про дію, що відбувається в момент повідомлення про неї, у якому – до моменту повідомлення, а в якому – після повідомлення. Зробіть висновок про роль часових форм дієслова в мові.

1. Срібне павутиння літає в повітрі, снує свою дивну пряжу над перелазами (І. Цюпа). 2. Повернулися гуси додому, принесли з моря краплю солону (Г. Чубач). 3. Ніжність до полів і до дібров житиме у серці до загину (Р. Котик).

Часи

Дієслова можуть мати форму теперішнього, минулого або майбутнього часу.

Теперішній

Теперішній час означає дію, яка відбувається в момент повідомлення про неї.

Минулий

Минулий час означає дію, яка відбулася або відбувалася до моменту повідомлення про неї.

Майбутній

Майбутній час означає дію, яка відбудеться чи відбуватиметься після повідомлення про неї.

ПОРІВНЯЙМО:

Теперішній час	Минулий час	Майбутній час
шукаю фарбують	шукав фарбували	шукатиму фарбуватимуть

78 І. Спишіть речення, замінюючи неозначену форму дієслова особовим дієсловом у формі теперішнього, минулого чи майбутнього часу. Обґрунтуйте вибір часової форми.

1. Лиш на ранок вгамувалися грізні хвилі, (влягтися) на спочин вітер (Б. Комар). 2. Човни поминули поросле очеретом гирло, (вицпівти) на морське чистоводдя і, нап'явши вітрила, (попростувати) попід лівим берегом (Б. Комар). 3. (Писнути) десь спросоння синичка, і знову довкола запанувала тиша (Б. Комар). 4. Зайду в траву і (лягти) горілиць*... (Д. Луценко). 5. При березі тихім вода пробігала, у діток про літо купальне (питати) (П. Мовчан).

*Горілиць – догори обличчям, навznak.

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір останнього речення.

III. Доберіть синоніми до виділених слів.

79 І. Розгляньте таблицю «Часи дієслова». Розкажіть про дієслова кожного часу: а) як змінюються; б) якого виду бувають; в) на які питання відповідають. Наведіть приклади.

II. Складіть і запишіть три речення з дієсловами минулого, теперішнього та майбутнього часу. Підкресліть ці дієслова як члени речення, визначте їх вид, число, особу (якщо є).

Часи дієслова

Час	Якого виду буває дієслово	За чим змінюється
Минулий	доконаного, недоконаного	за числами, родами (в однині)
Теперішній	недоконаного	за числами, особами
Майбутній	доконаного, недоконаного	за числами, особами

80 I. Прочитайте текст. Яким у тексті зображено Остапа Вересая?

ОСТАП ВЕРЕСАЙ

Під гучні оплески в супроводі своєї дружини та композитора Миколи Лисенка з'явився Остап Вересай, кремезний, літніх років чоловік. На ньому була приношена свитина, дебелі, майже до самих колін ялові* чоботи й блакитні шаровари та смушкова шапка, з якою він не розлучався навіть улітку. Чемно уклонившись шановному товариству, Остап Вересай присів на рипкий стільчик, витер спітніле обличчя, взяв з рук дружини свою вірну супутницю – кобзу, підладнав на ній струни й пробіг пальцями. Віртуозний** програш одразу ж відтворив в уяві присутніх картину розгніваної морської стихії... (За В. Скуратівським).

Кобзар

* Яловий – виготовлений зі шкіри великої рогатої худоби.

** Віртуозний – високомайстерний.

II. Перебудуйте усно текст так, ніби дія відбувається зараз і ви є безпосередніми свідками виступу відомого кобзаря. Для цього замініть дієслова минулого часу дієсловами теперішнього часу.

Стилістичні особливості

Зі стилістичною метою може вживатися один час замість іншого.

- Щоб наблизити до слухача події, надати розповіді більшій виразності, вживають **теперішній** час замість **минулого**. **НАПРИКЛАД:** *Приходжу я вчора додому й бачу диво.*

- Близьке майбутнє передають формами **теперішнього** або **минулого** часу, підкреслюючи впевненість у тому, що дія обов'язково відбудеться. **НАПРИКЛАД:** *Від'їжджаю через годину.*

- **Майбутній** час у значенні **минулого** виражає раптову, несподівану дію або передає дії, що повторюються. **НАПРИКЛАД:** *Піднявся лев могутий, як на лапи стане, та як зареве, аж волосся в'яне!* (С. Руданський).

81 Прочитайте речення. Знайдіть дієслова у формі одного часу замість іншого. Поясність, з якою метою їх ужито.

1. Чую, за селом гуркотів комбайн. 2. Презентація починається через тиждень. 3. Оксано, я пішов! 4. Вистава закінчується через 15 хвилин.

82 I. Поміркуйте, що потрібно зробити для того, щоб зміст поданих речень співвідносився з минулим або майбутнім часом.

1. Сьогодні день дощовий. 2. Дмитро – учень музичної школи. 3. Трава на лузі зелена.

II. Чи можна речення «Собака – друг людини» доповнити дієсловом *був* або *буде*? Відповідь обґрунтуйте.

83 Напишіть твір-розповідь (6–8 речень) у художньому стилі на одну із запропонованих тем: «Останні теплі вересневі дні», «Щокою неба скочувались зорі». Розповідь ведіть про минулі події, але використайте декілька дієслів у формі теперішнього часу з метою наближення минулих подій до читача.

84 Спишіть речення, вибираючи з дужок найдоцільніше слово. Яке із цих слів не потрібно вживати, коли йдеться про щось негативне?

1. Після сказаного вона (сподівалася, надіялася) найгіршого. 2. Петро не (сподівався, надіявся), що йому не поставлять оцінку. 3. Потрібно (сподіватися, надіятися) лише на власні сили. 4. Хочеться разом з усіма і вірити, і (сподіватися, надіятися). 5. Він ніколи не (сподіватися, надіятися), що друг виявиться зрадником.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

Надіятися – 1. Мати надію, очікувати на щось радісне, приємне. 2. Покладатися на когось, щось.

Сподіватися – чекати когось або чогось.

§ 9. ТЕПЕРІШНІЙ ЧАС

Про особливості вживання та змінювання дієслів теперішнього часу, а також про правопис -ться, -шся в кінці дієслів

85 Прочитайте. У якому реченні дієслова означають конкретну дію, яка відбувається в момент мовлення, а в якому – дію невизначеної тривалості, яка відбувається постійно? Зробіть висновок про різновиди значень форм теперішнього часу.

1. Гарбузи **в'юються** поміж картоплею, **спинаються** на вишні, **перелазять** через тин (С. Гуцало).

2. Усе **мінється**, **оновлюється**, **рветься**, усе в нові на світі форми **переходить** (П. Тичина).

Змінювання

Дієслова теперішнього часу бувають лише **недоконаного** виду й можуть змінюватися за **числами** й **особами**.

Змінювання дієслів теперішнього часу

Особа	Однина	Множина
1-ша	читаю, пишу стою, кричу	читаємо, пишемо стоїмо, кричимо
2-га	читаєш, пишеш стоїш, кричиш	читаєте, пишете стоїте, кричите
3-тя	читає, пише стоїть, кричить	читають, пишуть стоять, кричать

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У 1-й особі **множини** в кінці дієслів виступає *о*: *ходимо, говоримо, пишемо*.
Форми без кінцевого *о* (*ходим, говорим, пишем*) допускаються лише в поезії та в розмовному стилі.

Форму теперішнього часу мають лише дієслова **недоконаного** виду.

86 КОЛО ДУМОК. Поясніть, чому від дієслів першої групи не можна утворити дієслова у формі теперішнього часу, а від другої – можна.

1. Намалювати, пересідіти.
2. Малювати, сидіти.

87 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. Один з вас має дібрати до поданих дієслів і записати форми теперішнього часу 1-ї особи однини, а другий – 2-ї особи однини. Підкресліть букви на позначення звуків, які чергуються.

Стерегти, берегти, пекти, просити, хотіти, в'язати, сидіти, ходити.

II. Одне з утворених дієслів (на вибір) змініть за особами в однині та множині. Виділіть особові закінчення.

[Г], [з] – [ж]
[к], [т] – [ч]
[х], [с] – [ш]
[д] – [дж]

88 I. Прочитайте текст. Визначте його тему та доберіть заголовок. Обґрунтуйте поділ тексту на абзаци.

ВСЕСВІТНЯ БІБЛІОТЕКА

У світі є бібліотека, що не має меж. Кожна країна в цій бібліотеці має свої полицки. Але матеріали, розміщені на них, не паперові, а електронні. Тобто зберігаються вони в пам'яті комп'ютерів, розташованих у всіх країнах світу. І, як ви вже здогадалися, зветься така бібліотека Інтернетом.

Отримати матеріали з будь-якого питання в цій мережі дуже просто. Як і в звичайній бібліотеці, беремо каталог, але не книжок і журналів, а каталог інформаційних ресурсів Інтернету – сайтів.

Якщо за допомогою каталогів ви не можете знайти потрібний сайт, звертайтеся до «помічників» – пошукових систем, що теж містяться безпосередньо в мережі. Сформулювавши їм запит у вигляді вислову з ключових слів або у вигляді речення, ви отримаєте перелік назв та адреси сайтів з питань, які вас цікавлять (За Б. Березиничем).

II. Випишіть дієслова теперішнього часу. Зазначте в дужках біля кожного з них особу, число. Виділіть особові закінчення.

III. За виписаними словами усно перекажіть прочитане.

89 Поміркуйте, у якому з поданих речень форми теперішнього часу означають постійну дію; у якому – дію, властиву предмету взагалі; а в якому – дію, що обов'язково відбудеться в близькому майбутньому. Наведіть власні приклади подібних речень.

1. Навіть орли на ці висоти не літають. 2. Післязавтра ми вирушаємо на екскурсію. 3. Цукор розчиняється у воді.

Правопис

Дієслова на **-ться** пишемо зі знаком м'якшення, а дієслова на **-шся** – без знака м'якшення. **ПОРІВНЯЙМО:**

Пишемо

сміє**ть**ся

боре**ш**ся

Вимовляємо

[см'іі'єц':а]

[бо'ре'с':а]

90 I. Спишіть, вставляючи замість крапок, де це потрібно, знак м'якшення. Підкресліть і обґрунтуйте орфограми.

Розбігаєш..ся, насміхаєш..ся, плещет..ся, усміхаєт..ся, відштовхуєш..ся, стелит..ся, розганяєш..ся, валит..ся, граєш..ся, хвалит..ся, розгойдуєш..ся, чіпляєт..ся, набираєт..ся, дивуєш..ся.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією й розберіть за будовою.

91 Складіть і запишіть невеликий твір у публіцистичному стилі на тему «Скарби рідного краю», використовуючи дієслова у формі 2-ї особи однини. За потреби скористайтеся лексичним матеріалом, поданим у довідці.

ДОВІДКА. Горди**ш**ся, усвідомлю**єш**, зна**єш**, бачи**ш**, раді**єш**, розумі**єш**, відчува**єш**, спостеріга**єш**, вивча**єш**, наді**єш**ся, милу**єш**ся, збагачу**єш**ся, розвива**єш**ся.

92 I. Спишіть прислів'я, ставлячи подані в дужках дієслова в теперішньому часі. Усно визначте час, число, особу дієслів.

Нужда (вчити) людину, лозина – дитину; добра слава дома (лежати), а лиха по доріжці (бігти); двоє (сваритися) – третій (радіти); хай ми (мовчати), проте вчинки (радувати); хату руки (держати).

- II. Поясніть значення крилатих висловів. Складіть усно й розіграйте за особами діалог (5–7 реплік), використавши одне або декілька з поданих прислів'їв.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

НАГОЛОШУЙМО ПРАВИЛЬНО!

Нести́ – несемо́, несете́, несла́, неслі́, нести́му.

Везти́ – веземо́, везете́, везла́, везлі́, везти́му.

Вести́ – ведемо́, ведете́, велá, велі́, вести́му.

§ 10. МИНУЛИЙ ЧАС

Про те, як змінюються дієслова у формі минулого часу, а також про особливості їхнього творення

- 93** Розгляньте зразки творення дієслів минулого часу. Які суфікси використовуються? На основі спостереження розкажіть про особливості творення форм минулого часу.

Ходити → ходив, ходила, ходило, ходили.

Будувати → будував, будувала, будувало, будували.

Творення

Форми дієслів минулого часу творимо від **основи інфінітива** за допомогою суфікса **-л-**, який у чоловічому роді змінився на **-в**. **НАПРИКЛАД:** співа(ти) – співа**в**, співа**ла**, співа**ло**, співа**ли**.

В окремих односкладових дієсловах з основою інфінітива на приголосний суфікс **-в** зникає. **НАПРИКЛАД:** нести – ніс, несла; везти – віз, везла.

Суфікс **-ну-** під час творення форм минулого часу також може зникати. **НАПРИКЛАД:** мерзнути – мерз, мерзла, мерзло, мерзли.

Паралельні форми

Деякі дієслова мають **паралельні форми** – із суфіксом **-ну-** і без нього. **НАПРИКЛАД:** сох і сох**нув**; зів'яв і зів'я**нув**.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Основу інфінітива виділяємо в неозначеній формі дієслова після відкидання суфікса **-ти**.

НАПРИКЛАД: принести.

Змінювання

Дієслова минулого часу змінюємо лише за **числами**, а в однині – ще й за **родами**. За особами дієслова минулого часу не змінюємо. **НАПРИКЛАД:**

Однина			Множина
Ч. р.	Ж. р.	С. р.	
читав	читала	читало	читали
писав	писала	писало	писали

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

На особу у формах минулого часу може вказувати особовий займенник.
НАПРИКЛАД: 1. **Я** розповів цікаву історію. 2. **Він** розповів цікаву історію. 3. **Ти** розповів цікаву історію.

94 I. Утворіть від дієслів усі можливі форми минулого часу та запишіть. Виділіть суфікси.

ЗРАЗОК. Мріяти – мріяв, мріяла, мріяло, мріяли.

Жити, пекти, принести, приносити, підвезті, підвозити.

 II. Прочитайте вголос утворені дієслова, правильно їх наголошуючи. За потреби скористайтеся орфоепічним словником.

95 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть дієслова у формі минулого часу як члени речення.

1. А дощ змивав із ос(е,и)ні рум(“)яна (*Л. Демидюк*). 2. Вітер згинав д(е,и)рева, вив провулками, громом перекочувався по небу (*Ю. Тис*). 3. Руді дощі зб(е,и)ралися за лісом, як штурмовий ударний батальйон (*М. Боровко*). 4. Ранок народивсь у росах, у зелених буйнощах л(е,и)вад (*О. Гончар*). 5. На віях хмар застиг осін(н)ій дощик (*М. Боровко*). 6. Сонце сльозою упало за хмару (*М. Боровко*).

II. У підкреслених вами дієсловах виділіть суфікси, усно визначте число і рід (в однині). Яке із цих дієслів утратило суфікс *-ну-*?

96 I. Утворіть від кожного інфінітива й запишіть паралельні форми дієслів минулого часу у формі чоловічого роду однини. Яка з паралельних форм є уживанішою?

ЗРАЗОК. Звикнути – звик, звикнув.

Одягнути, поживкнути, мерзнути, бліднути, тиснути, *щезнути*, гаснути, замовкнути.

II. З двома утвореними дієсловами складіть і запишіть речення.

97 Складіть і запишіть речення за поданими схемами. Присудки вживайте у формі минулого часу.

- _____ = _____ ~~~~~ .
- _____ = _____ i _____ .
- ~~~~~ = _____ i _____ ~~~~~ .
- _____ = _____ .

98 I. Прочитайте текст уголос, намагаючись інтонацією передати спокій, таємничість, захоплення тощо. Розкажіть, як починається дощ, що першим дає про нього знати. Якою стає природа після дощу?

ДОЩ

Ви чули, як наближається рівний і тихий дощ?

Отак сидиш у хаті, мати одчинила вікно, і знадвору повіває свіжістю, а ти слухаєш... Десь далеко, в невідомому світі, зачинається шум... І то

ще не шум, а шепотіння землі, шерхіт сухої трави, шелест пожовклого листя. Ти прислухаєшся: невже багато спав і тобі шумить у голові? Ні, це вже садом іде неквапливий шум, іде до вікна і шумить у стіну – рівно, густо, заспокійливо, і пахне тихим дощем і тихими снами...

Ти сидиш заколисаний, а слух гострий – чуєш, як скрипить мокре дерево. Стихло муркотіння під вікном. Шум одійшов за хату...

Стрінувся, глянув у вікно: немає вже дощу. І сонця немає, десь за хмарами. Але небо, димчасто-сіре, просвічується, воно підрожевлене захмарним вогнем, воно розсіває кремове світло. Від того світла блищать краплини дощу на мокрих стеблах (За В. Близнецем).

В. Воронін. Одеса

II. Знайдіть у виділених реченнях приклади вживання дієслів одного часу в значенні іншого. Чи надає цей художній засіб емоційно-експресивного забарвлення, виразності й невимушеності оповіді?

III. Випишіть три дієслова у формі минулого часу (на вибір). Розкажіть, як їх утворено, та визначте їхні граматичні ознаки.

99 Виконайте завдання одного з варіантів (на вибір).

ВАРІАНТ А. Напишіть твір-мініатюру (5–7 речень) на тему «А за вікнами плавав дощ». Використайте дієслова-синоніми у формі минулого часу, що означають випадання дощу. За потреби скористайтеся довідкою.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть п'ять речень, об'єднаних темою «Весь світ у крапельці дощу». Використайте дієслова-синоніми у формі минулого часу, що означають випадання дощу. За потреби скористайтеся довідкою.

ДОВІДКА. Шуміти, дзвеніти, іти, капати, переїцати, сіятися, мрячити, мжичити, накрапати, крапотіти, лити, стукати, ринути, шурхотіти.

§ 11. МАЙБУТНІЙ ЧАС

Про три форми дієслів майбутнього часу, про особливості їх творення та змінювання

100 Прочитайте. Знайдіть дієслова у формі майбутнього часу. Чи можна в них визначити число й особу? Чи можна змінити за особами виділене дієслово? На основі спостереження розкажіть про змінювання дієслів майбутнього часу.

1. Із слів борщу не зварииш. 2. Укусить і губи сховає. 3. Язик до Києва доведе.

Форми

Майбутній час дієслова може виражатися в трьох формах: простій, складній і складеній.

Форми дієслів майбутнього часу

Форма	Як творимо	Приклади
Проста	Від дієслів доконаного виду за допомогою особових закінчень	<i>донесу, донесеш, донесе, донесемо, донесете</i>
Складна	Від інфінітива недоконаного виду за допомогою суфікса -м- та особових закінчень	<i>берегтиму, берегтимеш, берегтиме, берегтимемо</i>
Складена	Додаванням до інфінітива недоконаного виду допоміжного дієслова бути в особових формах	<i>буду їхати, будеш їхати, будемо їхати, будете їхати</i>

101 КОЛО ДУМОК. Поясніть, чому лише від другого дієслова можна утворити складну та складену форми майбутнього часу.

Узяти, брати.

102 I. Визначте вид дієслів. Утворіть від них складну та складену форми майбутнього часу.

ЗРАЗОК. Учити – учитиму, буду вчити.

Розказувати, обточувати, ростити, визначати, визначатися.

II. Розберіть за будовою слова, які ви утворили від виділеного дієслова.

103 I. Спишіть прислів'я, вставляючи замість крапок пропущені дієслова у формі майбутнього часу. Підкресліть орфограму «Правопис *-ться, -шся* в кінці дієслів».

1. Усе минеться, одна правда 2. Що посієш, те й 3. Раз опечешся, другий – 4. На чужому коні не наїздишся, на чужому добрі не 5. З добрим поживеш – добре й переймеш, з лихим зійдешся – й свого

-ТЬСЯ
-ШСЯ

ДОВІДКА. *Останеться, остережешся, пожнеш, забагатієш, позбудешся.*

II. Пригадайте 1–2 прислів'я, у якому є дієслова у формі майбутнього часу.

Змінювання

Дієслова у формі майбутнього часу змінюються за **особами** й **числами**. **НАПРИКЛАД:**

Особа	Проста форма		Складна форма	
	Однина	Множина	Однина	Множина
1-ша	поорю	пооремо	оратиму	оратимемо
2-га	поореш	поорете	оратимеш	оратимете
3-тя	пооре	поорють	оратиме	оратимуть

Особа	Складена форма	
	Однина	Множина
1-ша	буду орати	будемо орати
2-га	будеш орати	будете орати
3-тя	буде орати	будуть орати

104 *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.* Розподіліть між собою слова. Утворіть від «свого» слова особове дієслово у формі майбутнього часу та змініть це дієслово за особами в однині. Перевірте один в одного правильність виконання.

Шкодувати, відчиняти.

105 I. Доберіть до дієслів складну форму майбутнього часу. У дібраних словах виділіть закінчення. У дужках зазначте особу дієслова.

ЗРАЗОК. Буду читати – читатиму (1ос.).

Будеш співати, будемо спати, буде купатися, будете шукати, будуть писати, буду тримати, будете вимагати, будеш декламувати, будемо ремонтувати.

II. З одним дієсловом у складній формі складіть і запишіть одне речення.

106 I. Прочитайте виразно вірш. Знайдіть дієслова у формі майбутнього часу. Доберіть усно до кожного з них складну та складену форми.

Я ПІДУ В ДАЛЕКІ ГОРИ

Я піду в далекі гори,
На широкі полонини
І попрошу вітер в полі,
Щоби він не спав до днини.
Щоб летів на вільних крилах
На кичери і діброви
І дізнавсь, де моя мила,
карі очі, чорні брови...

А як вітер з полонини
Прилетіти не захоче,
Все одно знайду дівчину,
Чорні брови, карі очі.
Перейду я бистрі ріки,
І бескиди, і діброви.
І шляхи мені покажуть
карі очі, чорні брови...

В. Івасюк

 II. Знайдіть у тексті діалектизми та поясніть їхнє лексичне значення. За потреби зверніться до словника діалектизмів.

 107 Складіть і запишіть за мотивами картини Є. Лещенка «Підемо під квітами, полетимо над квітами» три речення з дієсловами у формі майбутнього часу.

Є. Лещенко. Підемо під квітами, полетимо над квітами

108 Спишіть речення, ставлячи дієслова, що в дужках, у формі майбутнього часу. Виділіть у цих дієсловах суфікси й закінчення. Усно визначте особу та число.

1. Місто само (перетворювати) себе, (шукати) іншу нову якусь досконалість (О. Гончар). 2. Ми любимо квіти дарувати, й коли (настати) слухний час – все те, що хочемо сказати, букетик (висловити) за нас (Д. Білоус). 3. Гроза (нарвати) волошок в небі синіх і, сплівши із таких квіток вінок, твоє чоло (прикрасити), Україно, в вінок з небесних синіх волошок (Є. Гуцало). 4. Вічно (світити) над неозорим степом гаряче сонце, і вічно (колихатися) на щедрій землі під погожим вітром важкі бронзові колоски (Д. Ткач).

109 Спишіть речення, замінюючи дієслова минулого часу дієсловами у формі майбутнього часу. Підкресліть граматичні основи.

Десь далеко в Чорному яру шуміли весняні води, і той шум був із якоюсь особливим сердитим сичанням, ніби ті води заливали величезне кострище, що ніяк не хотіло заснути (Г. Тютюнник).

110 Утворіть від дієслів у неозначеній формі можливі особові часові форми. Запишіть за зразком.

ЗРАЗОК.

Неозначена форма	Минулий час	Теперішній час	Майбутній час
<i>думати</i> <i>прочитати</i>	<i>думав</i> <i>прочитав</i>	<i>думаю</i> –	<i>думатиму</i> <i>прочитаю</i>

Пам'ятати, перевезти, перевозити, захистити, відчинити, відчиняти, малювати.

111 Запишіть словосполучення, виправляючи допущені помилки. З двома словосполученнями (на вибір) складіть і запишіть речення з прямою мовою.

Привести цікаві факти, завернути в папір, заставити працювати, приводити приклади, навчати правилам поведінки, приймати участь у змаганні, виключити світло, положити олівець.

§ 12. ДІЄСЛОВА І ТА ІІ ДІЄВІДМІН

Про дві дієвідміни дієслів, особливості дієвідмінювання та про написання е(є), и(і) в особових закінченнях

ПРИГАДАЙМО. Що таке закінчення?

Діє-
відміни

Дієслова **теперішнього** та **майбутнього** часу (крім складеної форми) за характером закінчень поділяють на дві дієвідміни – першу й другу.

I діє-
відміна

До I дієвідміни належать дієслова, які в 3-й особі множини мають закінчення **-уть (-ють)**. **НАПРИКЛАД:** *веду (ведуть), читаю (читають), пишу (пишуть)*.

II діє-
відміна

До II дієвідміни належать дієслова, які в 3-й особі множини мають закінчення **-ать (-ять)**. **НАПРИКЛАД:** стою (*стоять*), кричу (*кричать*), лежу (*лежать*).

Зразки дієвідмінювання в теперішньому часі

Особа	I дієвідміна		II дієвідміна	
	Однина	Множина	Однина	Множина
1-ша	іду чую	ідемо чуємо	бачу клею	бачимо клеїмо
2-га	ідеши чуєши	ідете чуєте	бачиши клеїши	бачите клеїте
3-тя	іде чує	ідуть чують	бачить клеїть	бачать клеять

-вісти

Окрему групу становлять дієслова *бути, дати, їсти* та дієслова з основою на **-вісти** (*розповісти, відповісти* та ін.). Вони відрізняються своїми формами від інших дієслів. **НАПРИКЛАД:**

Особа	Однина			Множина		
	1-ша	дам	їм	відповім	дамо	їмо
2-га	даси	їси	відповіси	дасте	їсте	відповісте
3-тя	дасть	їсть	відповість	дадуть	їдять	відповідять

Від дієслова *бути* вживається тільки форма *є*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У 2-й особі однини дієслова *дати, їсти, відповісти* мають форму *даси, їси, відповіси* (без кінцевого *ш*).

112 Запишіть послідовно дієслова у дві колонки: 1) I дієвідміна; 2) II дієвідміна.

Освітлює, сплю, зливаю, колядує, місить, вдаряють, зволікаєш, дарують, глитає, ушпарять, кидає, дивиться, стою, остерігається, колишуть, зіскочив, умієш.

Ключ. Підкресліть у кожному слові другу букву. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте початок прислів'я, другою частиною якого є «... а думки вовком підбиті».

Букви *е, и*

У закінченнях дієслів у формі 2-ї й 3-ї особи однини та 1-ї й 2-ї особи множини пишемо:

- букву **е** (*е*), якщо це дієслово I дієвідміни;
- букву **и** (*ї*), якщо це дієслово II дієвідміни.

ПОРІВНЯМО:

	I дієвідміна		II дієвідміна		
е	пишеши	працюєши	и	любиши	стоїши
	пишемо	працюємо		любимо	стоїмó
	пишете	працюєте		любите	стоїте

113 I. Прочитайте слова, а потім запишіть їх під диктовку вчителя. Написане уважно звірте з надрукованим. Виділіть особові закінчення дієслів.

Ходимо, несемо, везете, бачите, біжите, клеїмо, пишете, читаємо, дістаєшся, гоїмо, усміхається, квітуєте, пишаєшся, запрошуємо, переносимо, відроджується, просите.

II. Підкресліть та обґрунтуйте орфограму «Букви **e(є)**, **u(ї)** в особових закінченнях дієслів».

ОРФОГРАМА

Букви **e(є)**, **u(ї)** в особових закінченнях дієслів

114 Спшишіть, уставляючи замість крапок пропущену букву **e(є)** або **u(ї)**. Обґрунтуйте написання. Правильність виконання перевірте за орфографічним словником.

Крут..**те**, пиш..**те**, притул..**мо**, вантаж..**ш**, тягн..**ш**, колиш..**мо**, перебор..**те**, ірж..**мо**, перепрошу..**мо**, крич..**те**, полет..**мо**, жен..**мо**, посі..**мо**, регоч..**те**, майстру..**ш**, город..**мо**, рознос..**мо**, усміха..**шся**.

115 I. Запишіть прислів'я, замінюючи подані в дужках дієслова відповідною особовою формою теперішнього чи майбутнього часу. Підкресліть орфограми в особових закінченнях дієслів. Поясніть значення прислів'їв.

1. І каші ми не (хотіти), і по воду не (піти). 2. Кожний цвіт на своєму стеблі (розпускатися). 3. Від своєї тіні не (сховатися). 4. Кожен звір своєї стежини (триматися). 5. Думай не думай, а вище себе не (пригнути).

II. Підкресліть члени речення та визначте частини мови в другому прислів'ї.

116 **ПОСТІЛКУЙТЕСЯ**. Розкажіть, чи доводилося вам бути свідком життєвої ситуації, за якої можна було б використати вислів «І каші ми не хочемо, і по воду не підемо». Чи можна з людьми, яких характеризує це прислів'я, мати важливу справу?

117 I. Запишіть слова у дві колонки: 1) зі вставленою буквою **e(є)**; 2) зі вставленою буквою **u(ї)**. Підкресліть та обґрунтуйте орфограми.

Переверн..**мо**, зроб..**те**, крад..**мо**, писат..**муть**, приїд..**те**, прос..**те**, розкаж..**те**, оратим..**ш**, відчин..**ш**, усміха..**ться**, малю..**мо**, крич..**те**, вивча..**мо**, стел..**мо**, вед..**мо**, засмаж..**мо**, чу..**мо**, знаход..**те**, заход..**ш**, загра..**ш**, їд..**мо**, приход..**мо**, проїда..**мо**, сто..**мо**, звар..**мо**.

II. Виконайте письмово розбір за будовою двох слів (на вибір).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У дієсловах II дієвідміни після **губних** приголосних у кінці основи в 1-й особі однини й 3-й особі множини з'являється [л']. **НАПРИКЛАД:** *ловити – ловлю; топити – топлю; помити – помлю.*

118 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ**. Один з вас має виписати дієслова I дієвідміни, а другий – II дієвідміни. Доберіть до своїх дієслів і запишіть форми 1-ї, 2-ї та 3-ї осіб однини теперішнього часу. Перевірте один в одного правильність виконання.

Любити, терпіти, писати, колихати.

119 Уявіть себе письменником-фантастом. Розкажіть, яким буде ваше місто (село) чи школа через сто років. Використовуйте дієслова у формі майбутнього часу.

§ 13. СПОСОБИ ДІЄСЛІВ. ДІЄСЛОВА ДІЙНОГО ТА УМОВНОГО СПОСОБІВ

Про три способи дієслова, особливості їхнього творення та вживання в мовленні

120 Порівняйте слова трьох колонок. У дієсловах якої з колонок можна визначити час – теперішній, минулий чи майбутній? Чи дієслова всіх колонок можна змінити за числами?

Дійсний спосіб	Наказовий спосіб	Умовний спосіб
достигає зацвітуть	напиши розгляньмо	повернувся б підняв би

Способи Дієслова можемо вживати в трьох способах: дійсному, умовному, наказовому.

Дійсний спосіб Дієслова **дійсного способу** означають реальну дію, яка відбулася, відбувається чи відбуватиметься, і відповідають на питання *що робить? що робив? що буде робити?* **НАПРИКЛАД:** *Знов на землю упало листя і на травах зашерхли роси* (М. Боровко).

Лише дієслова дійсного способу мають форми теперішнього, минулого та майбутнього часу.

Умовний спосіб Дієслова **умовного способу** означають дію не реальну, а тільки бажану або можливу за певних умов і відповідають на питання *що зробив би? що зробив би?* **НАПРИКЛАД:** *Хотів би я садом шуміти над сном безтурботним твоїм* (В. Сосяра).

Дієслова умовного способу змінюємо за **числами і родами** (в однині).

Наказовий спосіб Дієслова **наказового способу** виражають прохання, побажання, наказ, пораду, заклик до виконання дії і відповідають на питання *що роби? що зроби? що зробимо?* тощо. **НАПРИКЛАД:** *Ходімо в ліс осінній як на свято, ходім на карнавал в осінній ліс* (Є. Гуцало).

Дієслова наказового способу змінюємо за **числами й особами**.

121 Запишіть послідовно дієслова в три колонки: 1) дійсного способу; 2) умовного способу; 3) наказового способу.

Усміхнись, скочується, внесіть, понесли б, організовується, дочитаймо, даруватимуть, остудила б, спілкуймося, кажи, освітлюється, вносить, відчинив би, вмикайте, днювали б, дарували, тьмянів би, дивіться.

Ключ. Підкресліть у кожному слові другу букву. З підкреслених букв прочитаєте прислів'я, другою частиною якого є «... а зима намолотом».

122 I. Прочитайте виразно усмішку за особами. Знайдіть дієслова та визначте їхній спосіб. Чи дієслова всіх трьох способів використано автором?

ДОПИТЛИВИЙ СИН

– Чуєш, тату, – син питає, – що таке хамелеон?

– Відчепися, я не знаю, – каже Філімон.

– Чуєш, тату, ще спитаю. Що таке аукціон?

– Відчепися, я не знаю, – злиться Філімон.

Мати сердиться на хлопця:

– Ну чого ти пристаєш?

Батьку навіть у неділю відпочити не даєш.

– Не кричи, – говорить батько. – Я люблю балакати з ним. Хай пита, чого не знає, а то виросте дурним.

П. Глазовий

II. Поясніть лексичні значення виділених слів і складіть з ними речення. Яке із слів багатозначним?

Творення

Дієслова умовного способу творимо додаванням до форм минулого часу частки **би (б)**. При цьому після голосного вживаємо **б**, а після приголосного – **би**. **ПОРІВНЯЙМО**: співав **би**, співала **б**, співали **б**.

Правопис

Частку **би (б)** з дієсловами пишемо окремо.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У реченні частка **би (б)** може стояти після будь-якого повнозначного слова. **НАПРИКЛАД**: Коли **б** рибалки **розчаровувались** при кожній невдачі, давно **б** вони **перевелися** на світі (Ю. Збанацький).

123 Обґрунтуйте орфограму «Частка **би (б)** в дієсловах умовного способу».

124 I. Прочитайте прислів'я, поясніть їхнє значення.

1. Якби міг, у ложці води втопив би. 2. Якби знав, де впадеш, соломки підстелив би. 3. Косити б косив, та коли б хто косу носив. 4. Співала б риба, коли б голос був. 5. Якби та якби, то вирости б у роті гриби. 6. Він би робив, та в нього рукава болять.

II. Випишіть дієслова умовного способу, зазначте в дужках їхній рід, число. Не забудьте вписувати разом з дієсловами й частку **би (б)**.

125 **ПОСТІЛКУЙТЕСЯ**. Поясніть, як ви розумієте прислів'я: «Була б охота, піде на лад усяка робота».

126 Спишіть речення, замінюючи подану в дужках неозначену форму дієслова особовими дієсловами у формі умовного способу. Поясніть написання частки *би* (*б*) з дієсловами.

1. (Бути) більше часу, Сергійко (прочитати) книжку. 2. Якби не дощ, Марина (іти) до лісу. 3. Рибалка (попливти), якби не вітер. 4. Гарно як довкола! (Бути) так завжди. 5. Маринка (працювати) до вечора, та почав здійматися вітер. 6. Коли тепло (прийти), гарні в садку (зацвісти) ма-тіоли.

127 *КОЛО ДУМОК*. Чи мають дієслова умовного способу категорію часу й особи? Відповідь обґрунтуйте.

128 I. Прочитайте. Доведіть, що це текст. Визначте його тему й основну думку. Якими якостями наділений дідусь? Що він умів робити? Кому допомагав?

ДІДУСЬ

Скільки пам'ятає Сашко, дідусь був завжди в праці. Або копає город, або косить, або колоду теше, або тин переплітає.

Розповідали односельчани – Сашко не раз чув: навіть у фронтових окопах, як забрали дідуся ще за царя в солдати, і там не міг усидіти без діла. У години затишшя видовбував з дерева ложки...

Допомагав дідусь не лише своїй численній родині. За поміччю до нього зверталось майже все село. Тому за-склисть вікно, тому вставить до грабель зубок, тому сапу нагострить, тому за-мінить у діжці клепку...

І він нікому не відмовляв, хіба що ледарям та гультям... (За Б. Ко-марем).

II. Випишіть дієслова, що означають процеси праці. Визначте особу цих дієслів. Одне з дієслів у формі теперішнього або майбутнього часу (на вибір) змініть за особами в одиниці й множині та запишіть.

III. За виписаними дієсловами стисло перекажіть прочитане. Переказ запишіть.

§ 14. ДІЄСЛОВА НАКАЗОВОГО СПОСОБУ

Про особливості творення дієслів наказового способу та про вживання одного способу дієслова в значенні іншого

ПРИГАДАЙМО. Які речення називають спонукальними?

129 Прочитайте дієслова. Поміркуйте, яке із цих дієслів має цікаву особливість – уживається в мові лише у формі наказового способу.

Доганяй, відбігай, стривай, перелазь, почекай.

Форми

Дієслово в наказовому способі має різні форми.

Форми дієслів наказового способу

Особа	Однина	Множина
1-ша	–	кричімо, пробачмо
2-га	кричи, пробач	кричіть, пробачте
3-тя	хай кричить, хай пробачить	хай кричать, хай пробачать

Творення

Дієслова наказового способу 1-ї та 2-ї особи творимо від основи теперішнього часу за двома зразками:

- за допомогою закінчень **-и, -імо, -іть**: *пиши*, *пиші*, *пишіть*
- за допомогою нульового закінчення та закінчень **-мо, -те**: *тримай*, *тримай*, *тримай*

Дієслова наказового способу 3-ї особи однини і множини творимо описово – за допомогою спонукальної частки **хай (нехай)**, яку додаємо до форм 3-ї особи однини і множини дієслів теперішнього або майбутнього часу. **НАПРИКЛАД**: *хай пише, хай пишуть, нехай прибіжить, нехай прибіжать*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В українській мові, на відміну від російської, форми наказового способу не утворюємо за допомогою частки *давайте*. **ПОРІВНЯЙМО**:

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
давай петь	співаймо
давайте говорить	говорімо (говорім)
пусть (пускай) поют	нехай (хай) співають
спой-ка	заспівай-но

130 КОЛО ДУМОК. Поясніть, чому дієслова першої групи вважаємо формами дієслів дійсного способу, а другої – наказового.

1. Кричимо, пишемо, носимо.
2. Кричімо, пишімо, носімо.

131 I. Прочитайте прислів'я, поясніть їхнє значення. Які норми народної моралі в них відображено?

Не копай іншому яму, бо сам туди впадеш; учи дитину не штурханцями, а хорошими слівцями; не називай сяким, бо станеш таким; з добрим дружись, а лихих бережись; уміймо вибачати ворогам нашим; друга шукай, а знайдеш – тримай; не кажи гоп, поки не перескочиш.

II. Випишіть дієслова наказового способу, визначте їхню особу та число.

132 I. Утворіть від поданих дієслів усі можливі форми дієслів наказового способу. Запишіть слова, виділіть закінчення.

ЗРАЗОК. Читаю – читаймо, читай , читайте, хай читає, хай читають.

Телефоную, роздивляюся, перемагаю, лечу.

II. З трьома утвореними формами одного з дієслів (на вибір) складіть і запишіть речення.

133 Спiшіть. Підкресліть дієслова наказового способу як члени речення. Усно визначте особу та число дієслів, виділіть особові закінчення.

1. Щоб у душі розквітнула відвага, зумій стежину до тепла відкрити (М. Боровко). 2. Не сполохай рідного слова, а захисти його, до серця при-тули, життям своїм переповни (І. Драч). 3. Будьмо свідомими того, що кожен українець є спадкоємцем глибокої та мудрої нації, багатой духовно й морально, і не ганьбімо пам'яті наших пращурів (Г. Лозко).

134 Прочитайте речення, поясніть суть допущених помилок. Відредаговані речення запишіть. Підкресліть граматичні основи.

1. Давайте говорити про наші досягнення. 2. Хлопці, давайте заспіваємо! 3. Давайте напишемо твір разом. 4. Мамо, давай підемо на прогулянку! 5. Давай прочитаємо виразно.

135 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що ви з друзями граєтеся на спортивному майданчику. У цій ситуації часто доводиться користуватися дієсловами в наказовій формі. Вимовте подані словосполучення, замінивши неозначену форму дієслова формою наказового способу.

Кидати м'яч, грати у вибивного, бігти до воріт, доганяти один одного, відпочивати дві хвилини, іти швидше, триматися міцно, робити колесо, бігти навипередки, стрибати вище, подати обрúч.

Буква ь

Знак м'якшення у дієсловах наказового способу в кінці слова та складу вживаємо тільки після букв на позначення м'яких приголосних [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н']. **НАПРИКЛАД:** полізь, виходьте, погляньмо. **АЛЕ:** ріж, по-став, повірте.

ОРФОГРАМА

Буква ь у дієсловах наказового способу

136 Спiшіть слова, розкриваючи дужки. Підкресліть і поясніть орфограму «Буква ь у дієсловах наказового способу».

Вибач(ь), порад(ь)те, їш(ь), покличч(ь), заходд(ь)те, подивисс(ь), відріжж(ь), насипп(ь)те, виходд(ь)те, подивітт(ь)ся, почистст(ь)мо, залишш(ь), вибач(ь), зважж(ь)те, замажж(ь), повірр(ь), помножж(ь).

137 I. Прочитайте веселі поради. Чому саме таку форму оповіді використав письменник? Чи поведете ви себе так, як радить автор?

ЯК ПОВОДИТИСЯ В КІНО

Моя перша порада: як тільки ви зашли до кінозалу, негайно сядьте. Бажано на своє місце. Тоді зніміть шапку, скиньте пальто чи плащ, і покладіть на спинку стільця, що попереду вас. Якщо товариш чи товаришка безцеремонно почне лягати на ваш одяг, зробіть йому (їй) зауваження. Бажано голосно. У кінозалі завжди треба розмовляти дуже голосно, бо інакше вас не почують.

Роздягнувшись і добре вмостившись, лізьте до кишені. Свої. Діставайте бутерброд (хліб із сиром чи ковбасою) і їжте. Добре до ковбаси з хлібом іде часник. Отож не забудьте прихопити із собою один-два зубчики. Коли ви не взяли бутерброд, то жуйте кекс, облизуйте морозиво або лузайте насіння. Соняшникове.

Як тільки на екрані з'являться титри, починайте читати. Теж голосно. Бажано так, щоб вас чули аж в останньому ряду. Читайте назву фільму, чиеї студії цей фільм, читайте, хто які ролі грає, потім коментуйте всі події, що відбуваються на екрані (За *О. Черногузом*).

II. Випишіть дієслова наказового способу. Поясніть спосіб творення кожного з них, позначте суфікси. Підкресліть та обґрунтуйте орфограму «Буква **ь** у дієсловах наказового способу».

138 *КОЛО ДУМОК*. I. Між двома семикласниками виникла суперечка. Один з них доводив, що форму наказового способу *розповідай* утворено від дієслова *розповідати*, а інший – що від дієслова *розповісти*. А яка ваша думка?

II. Дієслово *стривай* належить до так званих «цікавих» слів. Як ви думаєте, у чому його особливість?

139 Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів (на вибір).

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть п'ять речень про необхідність дбайливого ставлення до природи, використавши дієслова наказового способу.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть невеликий текст (5–7 речень) на тему «Людина і природа». Використайте в тексті не менше трьох дієслів наказового способу.

Малюнок Насті Коломієць
(10 років)

140 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть і розіграйте за особами діалоги відповідно до запропонованих ситуацій, використовуючи дієслова умовного та наказового способів.

СИТУАЦІЯ 1. Ви відпрошуєтесь у батьків сходити з друзями в кінотеатр. Вас відпускають, але з певною умовою.

СИТУАЦІЯ 2. Ви хочете, щоб на свято батьки подарували вам велосипед. Вони погоджуються, але натомість вимагають гарних знань і оцінок.

Стилістичні особливості

Дієслова одного способу можемо вживати в значенні іншого.

- Для пом'якшення тону наказу, прохання в значенні **наказового** способу вживаємо форми **умовного** способу або **дійсного**. **НАПРИКЛАД:** *Чи не продали б ви, чоловіче, тієї ялинки?* (М. Коцюбинський).
- Для висловлення наказу, прохання в категоричній формі у значенні **наказової** форми вживаємо **інфінітив**. **НАПРИКЛАД:** *Слухати команду!*
- У значенні **дійсного** й **умовного** можемо вживати **наказовий** спосіб. **НАПРИКЛАД:** *Другі бігають, кричать, а ти сиди, пряди, вечеряти подай...* (Панас Мирний).

141 Прочитайте речення. З'ясуйте, дієслова яких способів ужито в значенні наказового. У яких випадках категоричність мовлення пом'якшено, а в яких – посилено?

1. Обміряли б норми та повідомили б, хто переміг у цьому змаганні (О. Гончар).
2. Ви лягли б, мамо, спочити (Панас Мирний).
3. Королева Веселості плеснула в долоні і гукнула: «Спати всім, спати! До завтрашнього дня спати!» (В. Шевчук).
4. Перемогу не віддавати (О. Костенко).
5. Ти прочитаєш це оповідання і перекажеш його зміст (О. Костенко).
6. «Справді, хлопці, зайшли б ви в хату, погрілись,» – сказав він (О. Гончар).
7. «Разом з населенням рухатися далі на німецькі окопи. Жодного пострілу» (О. Довженко).

142 I. Прочитайте. У яких реченнях способову форму дієслова ужито одну замість іншої?

1. Сину! Залишив би ти вже свої ковзани та сідав за уроки.
2. Виходимо, друзі, по одному, не поспішаючи.
3. Після уроків забіжиш до бібліотеки і візьмеш книжки.
4. Може, залишився б ще на день у нас, Миколо?

II. Запишіть, замінюючи вжиті дієслова формою наказового способу.

143 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що вам потрібно в одному випадку висловити прохання категорично, а в іншому – пом'якшеним тоном. Запишіть кожне речення двічі, спочатку замінюючи дієслова наказового способу умовним (для пом'якшення наказу), а потім – неозначеною формою (для посилення категоричності наказу).

1. Відпустіть дітей додому.
2. «Їдь!» – сказав офіцер.
3. Купи кілограм цукру.
4. «Зачиніть двері», – попросив охоронець.
5. Іди працюй.

§ 15. БЕЗОСОБОВІ ДІЄСЛОВА

Про особливості дієслів, які означають дію без вказівки на виконавця, та про їхню роль у мові

ПРИГАДАЙМО. Із чого складається граматична основа речення? Чи бувають речення з одним головним членом?

144 Прочитайте речення. Поміркуйте, чи можна пов'язати дії, позначені підкресленими дієсловами, з певними виконавцями. Чи можуть бути при цих присудках підмети?

1. Вечоріло, зелені поля бралися туманом, а діброви – сизою синню (М. Стельмах). 2. Хотілося додому повернутись... (Д. Луценко). 3. Човна прибило до якогось півострова, порослого очеретом і травою (Г. Тютюнник).

Лексичне
значення

Дієслова, що означають дію без вказівки на діяча (особу чи предмет), називаємо **безособовими**.

Безособові дієслова **означають**:

- явища природи (*світає, підмерзає, розвидняється, смеркає*);
- стихійні явища (*замело, вигоріло, вимерзло*);
- фізичний і психічний стан людини (*трусить, нудить, не хочеться*);
- уявлення про долю людини, буття, існування (*не судилося, щастить, минулося*).

Граматичні
ознаки

Безособові дієслова **не змінюються** за особами, числами, родами. Вони мають **форму 3-ї особи однини теперішнього і майбутнього часу та форми середнього роду однини минулого часу**.

Синтаксична
роль

У реченнях безособові дієслова співвідносні з **присудками**. Підметів при таких присудках немає і не може бути.

145 I. Випишіть спочатку речення, у яких безособові дієслова означають явища природи, а потім – у яких безособові дієслова означають фізичний і психічний стан людини.

1. Не дрімалось у партизанському загоні – думалось про наступний день (Ю. Збанацький). 2. Роздоцилося, щоденно квасить і квасить... (Ю. Збанацький). 3. Під цим високим зоряним небом думається про все одразу (О. Сизоненко). 4. Влітку світає дуже рано (О. Квітневий). 5. У хаті не сидиться. Тягне в садок, на свіжу прохолоду (Панас Мирний).

II. Підкресліть головні члени речення. Чому в цих реченнях немає підметів?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Деякі особові дієслова можуть уживатися в ролі безособових. **ПОРІВНЯЙМО:**

Сполучення з особовим дієсловом	Сполучення з особовим дієсловом у безособовому значенні
пахне хліб темніє море морозить холодильник	пахне хлібом темніє в хаті мене морозить

146 Перебудуйте подані речення так, щоб дієслова в них набули безособового значення. У ролі якого члена речення виступатимуть при цьому слова, що були підметами? Речення запишіть, підкресліть граматичні основи.

ЗРАЗОК. У садку пахли свіжі яблука. – У садку пахло свіжими яблуками.

1. Звечора всі вулиці засипало листя. 2. Назар не сидить на місці. 3. З моря повіяв холодок. 4. У садку пахне свіжоскошена трава. 5. Тепло війнуло в розчинене вікно. 6. Уже третій день іде дощ. 7. Пісок позаносив молоді посадки. 8. Грім струсонув землю. 9. Я не хочу кави.

147 Складіть і запишіть по два речення з кожним дієсловом так, щоб в одному випадку воно було безособовим, а в іншому – особовим.

Пече, тьмяніє, мрячить.

148 I. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть головні члени речення. Які з них виражено безособовими дієсловами, а які – особовими в безособовому значенні?

1. Пахло свіжими яблуками сосною стружкою і березовим дьогтем (В. Кучер). 2. Дрімається. У лісі гуде свище блискає (С. Васильченко). 3. Навкруги посутеніло потемніло після сліпучої спеки (О. Гончар). 4. Зранку захмарило і довго сіяло на землю холодну дрібну мжу (Г. Тютюнник). 5. Довкола мене гриміло ревло клекотіло, мов у котлі (І. Франко). 6. Хомі й за вухом не свербить (Л. Глібов).

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір першого речення.

149 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть текст-опис за поданою картиною (5–7 речень), використавши безособові дієслова, що означають явища природи, стихійні явища.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть 4–5 речень за поданою картиною, використавши безособові дієслова, що означають явища природи, стихійні явища.

І. Бабінець. Карпатський мотив

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
заспіваймо думки збігаються брати участь вимкнути світло класти руку на плече класти дітей спати	давайте заспіваємо думки співпадають приймати участь виключити світло ложити руку на плече ложити дітей спати

§ 16. СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ДІЄСЛІВ

Про те, як творяться дієслова, та особливості їх розбору за будовою

ПРИГАДАЙМО. Які є способи словотвору?

150 Розгляньте зразки творення дієслів. На основі спостереження зробіть висновок, якими способами можуть творитися дієслова.

за + бігати ← *бігати*
жарт + ува-ти ← *жарт*
по + легш + и-ти ← *легший*

*Похідні
дієслова*

Похідні дієслова найчастіше утворюються від основ дієслів, іменників, прикметників, числівників, рідше – від займенників, прислівників, вигуків.

Способи
творення

Дієслова творимо трьома способами:

- **префіксальним:** *летіти* → *долетіти*, *друкувати* → *надрукувати*, *холонути* → *охолоннути*, *глянути* → *виглянути*, *кинути* → *вкинути*;
- **суфіксальним:** *обід* → *обідати*, *літо* → *літувати*, *білий* → *біліти*, *білити*, *як* → *якати*, *охолодити* → *охолоджувати*;
- **префіксально-суфіксальним:** *земля* → *заземлити*, *смысл* → *осмыслити*, *закон* → *узаконити*, *хапати* → *охопити*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Префіксальним способом дієслова утворюємо тільки від інших дієслів, причому до одного твірного дієслова може приєднуватися значна кількість префіксів, кожен з яких надає слову іншого значення. **НАПРИКЛАД:**

151 I. Спишіть, розставте пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте їхнє вживання.

1. Пропахли села сіном і травою в чеканні жнив і спілої черешні (Г. Чубач). 2. Трудився лютий до світанку і заморозив геть струмок а березень підкрався ранком і схрумав нишком весь льодок (Н. Забіла). 3. Розпогодилося й умите сонце перекинуло свої золоті коси на поля (М. Стельмах).

II. Знайдіть дієслова, утворені префіксальним способом. Виділіть у них словотвірні префікси. Усно доберіть твірні слова.

III. Доберіть до виділеного дієслова чотири спільнокореневих іменники та три спільнокореневих дієслова.

152 Виконайте письмово словотвірний розбір дієслів.

ЗРАЗОК. Заволодіти ← володіти (префіксальний спосіб).

Дійти, червоніти, мандрувати, відшукати, відшукувати, збудувати, переписати, переписувати.

153 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Оберіть одне з дієслів. Утворіть від свого слова префіксальним способом якнайбільше нових дієслів і запишіть. Хто з вас утворив найбільше слів?

Носити, ділити.

154 Утворіть від поданих слів і запишіть дієслова, використавши один із суфіксів: -а(-я-), -и-, -і-, -ува(-юва-). Суфікси виділіть.

ЗРАЗОК. Зелений → зеленіти.

Адреса, фотограф, обід, червоний, сідло, вечеря, весло, ніч, салют, день, слабій, загадка, стріла.

155 I. Від поданих слів утворіть і запишіть дієслова за допомогою префікса з-(зі-, с-). Обґрунтуйте написання. Чи змінюватиметься при цьому вид дієслова?

Ходити, писати, шити, губити, топтати, кидати, ховати, фантазувати, єднати, сипати, чистити, брати, вести, косити, штовхнути, їсти, хотіти, куштувати, танцювати, грати.

II. З двома утвореними дієсловами складіть і запишіть два речення: перше – з однорідними членами, друге – із звертанням.

156 Утворіть усі можливі форми умовного, дійсного та наказового способів поданих дієслів. Виділіть суфікси.

Дзвеніти, допомогти.

157 Доберіть до поданих слів дієслова, які означали б протилежні дії. Запишіть слова парами. Виділіть префікси.

Зачинити, вбігти, засекретити, вийти, віднести, роз'єднати, зігнати, звикнути, розв'язати, від'єднати, зашифрувати, прихилити, відбігти.

158 Прочитайте подані парами слова. Поміркуйте, з якою метою в українській мові вживають паралельні форми дієслів з префіксами у і в. Складіть і запишіть два речення із словами однієї пари (на вибір).

ввійти – увійти

вкрила – укрила

втихає – утихає

вміємо – уміємо

вчитися – учитися

всміхатися – усміхатися

159 Напишіть невеликий твір-роздум (7–8 речень) на одну із запропонованих тем: «Що означає "бути людиною"», «Чи може людина чогось досягти в житті без знань?», «Чи легко бути дорослим?». Скористайтеся лексичним матеріалом з довідки.

ДОВІДКА. Я вважаю; відповідати за свої слова та вчинки; мати успіх у житті; піклуватися про інших; бути відповідальним за інших; впевнено йти до своєї мети; знання – сила.

Розбір дієслова як частини мови

Послідовність розбору

1. Назва частини мови.
2. Початкова форма (інфінітив).
3. Вид (доконаний, недоконаний).
4. Спосіб (дійсний, умовний, наказовий).
5. Час (для дієслів дійсного способу).
6. Особа (для теперішнього і майбутнього часу).
7. Рід (для минулого часу в однині).
8. Число.

10. Дієвідміна (I, II).
11. Синтаксична роль.

Зразок усного розбору

Вишивала мама татові сорочку, вибирала нитки ясні, мов живі (Л. Завіщана).

Вишивала – дієслово, початкова форма – *вишивати*, недоконаний вид, дійсний спосіб, минулий час, жіночий рід, однина, I дієвідміна, у реченні – присудок.

Зразок письмового розбору

Вишивала – дієсл., п. ф. *вишивати*, недокон. вид, дійсн. спосіб, мин. час, ж. р., одн., I дієвідм., присудок.

160 I. Прочитайте виразно вірш. Назвіть дієслова, вжиті в переносному значенні. З'ясуйте, коли відбувається дія, названа кожним дієсловом. Чи допомагають дієслова передати часову послідовність перебігу подій?

Уже спустилися стійбища отар,
Своє за літо одлітали бджілки.
Стихає клич золочених литавр*,
Наносять краплі дощовий удар
По листях-віях молодій гілці.

Вже тулиться поближче до воріт
Сільська дорога у грузькому глеї,
Кленовий лист побляк і догорів,
І позолота пізня яворів
Прощально лебедіє над землею.

Холонуть верб потріскані вуста,
А дощ німий торкає руку гілки.
Повільно гасне жовта мить густа:
Упала осені корона золота
Під звуки Лукашевої сопілки.

М. Боровко

* *Литаври* – музичний інструмент, різновид барабана.

- II. Випишіть п'ять дієслів і виконайте письмово їх розбір як частини мови.
III. Випишіть два похідних дієслова (на вибір) і виконайте їхній словотвірний розбір та розбір за будовою.

161 Прочитайте речення. Випишіть дієслова, розберіть їх усно як частину мови. Розбір трьох з них запишіть.

1. Послухаймо вечір, послухаймо зірку, що закотилась у твої долоні (Н. Грач). 2. У вікно знадвору насторожено дивився темний осінній вечір (О. Донченко). 3. Заглядає ніч у вічі, в чорнім небі світять зорі (М. Рильський). 4. Намалюй мені ніч, коли падають зорі (М. Петренко).

Занóсити – приносити, відносити щось.

Заносі́ти – забруднити, обтріпати.

Занóсити газети; заносі́ти сорочку.

Прошú – виражає прохання, клопотання.

Прóшу – вживається тоді, коли треба передати ввічливу форму запрошення (синонім до *будь ласка*).

Прошú відпустити мене. Прóшу, заходьте.

§ 17. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ДІЄСЛОВО»

162 I. Прочитайте текст, визначте його стиль і тип мовлення. Визначте тему тексту. З яким почуттям розповідає хлопчик про свого тата?

ТАТО

Г. Шабатура. Родина

Є в мене тато, мама й менша сестра Оксана...

У тата стільки сили й терпіння, що їх вистачило б, як каже мама, на двох або й на всіх трьох. Він іще встигає й порибалити, і з'їздити на полювання, і в театр чи на стадіон піти, і мої домашні завдання щодня перевірити. Правда, я не раз переконував його позбутися хоча б цього, останнього, свого клопоту. Адже в мене, як і в нього, немає двійок. Та він чомусь не слухається.

Дивує мене інше.

Що б не зробив я чи Оксана – або надумавемо тільки зробити, – він неодмінно догадається. Чи то його мисливську рушницю зі стіни зніму, чи спінінга покручу, чи навіть тоді, як скажу, що йду в бібліотеку, а насправді на ковзанку збираюся гайнути.

– Я, – каже, – по ваших очах усе бачу. Мене не обдурите!

І як він може все по очах бачити, коли в них нічогосінько не видно? Ми з Оксаною вже не раз заглядали одне одному в очі і в дзеркало дивилися, – тоді, як шкоду зробимо. Ну й що ж, очі як очі.

Ні, по очах нічого ми не могли вгадати. Але ж тато якось відгадує!..
(Б. Комар).

II. Завдання до тексту.

1. Усно перекажіть прочитане від 1-ї особи, передаючи інтонацією почуття оповідача.
2. Випишіть дієслова в неозначеній формі, розберіть їх за будовою.
3. Випишіть два дієслова у формі умовного способу, змініть їх за родами та числами.

4. Випишіть не менше трьох дієслів (на вибір) у формі теперішнього часу. Визначте їх вид, особу, число.
5. Випишіть два дієслова у формі майбутнього часу (на вибір). Доберіть до них усі можливі особові форми.
6. Знайдіть і обґрунтуйте орфограми «Не з дієсловами», «Букви е(є), и(ї) в особових закінченнях дієслів», «Частка би (б) з дієсловами умовного способу».

163 I. Спишіть речення, вибираючи з дужок одне із запропонованих слів. За потреби скористайтеся тлумачним словником.

1. Він же (переводить, переказує) громадські гроші ні за що, ні про що.
2. Потрібно (перевести, переказати) гроші з одного банківського рахунку на інший.
3. Я (перевів, переказав) її слова майже дослівно.
4. Гонорар за публікацію (перевели, переказали) на мій рахунок.

II. Поясніть, що означають фразеологізми *переводити хліб*, *переводити папір*, *переводити гроші*. За потреби скористайтеся фразеологічним словником.

164 I. Прочитайте тексти. Пригадайте прислів'я, за допомогою яких можна було б висловити основну думку прочитаного.

1. Якось поверталася я зі школи й побачила на дорозі бабусю, яка не могла підняти відро з водою. Я їй допомогла, а вона сказала: «Спасибі твоєму батькові» (З. Васильцова).

2. Хулігани чіплялися до жінки й ображали її. Неподалік проходив батько із сином-першокласником. Він поставив сина збоку і сказав: «Нікуди не йди, чекай». А сам пішов утихомирювати розбишак. Була бійка. Батько все ж розправився з негідниками. А малюк стояв і плакав. Він усе бачив (П. Білушенко).

II. Поясніть, як ви розумієте сказане бабусею в першому тексті та чому тато (другий текст) поставив сина там, де хлопчик міг усе бачити. У відповіді вживайте дієслова у формі минулого та майбутнього часу.

165 Напишіть невеликий твір-розповідь у художньому стилі на одну із запропонованих тем: «Моя родина», «Найдорожча у світі людина», «Мама і тато – два сонця гарячих». Введіть у структуру тексту речення з безособовим дієсловом та спонукальне речення. Використайте прислів'я про тата й маму. За потреби скористайтеся довідкою.

ДОВІДКА. *Мати одною рукою б'є, а другою гладить; шануй батька й неньку – буде тобі все гладенько; за науку цілуй батька й матір у руку; які мама й татко, таке й дитячко; який куц – така й хворостина, який батько – така й дитина; нема того краму, щоб купити маму; молитва матері з дна моря рятує.*

166 Прочитайте речення. Поясніть сутність допущених помилок. Відредаговані речення запишіть.

1. Дідусь любив і піклувався про онуків.
2. Сестра загрожувала брату розповісти батькам про його витівки.
3. Великий камінь на горі погрожував загородити прохід.
4. Доповідач освітлював важливі проблеми.
5. У відкритому морі неабияку загрозу складають хижі акули.

167 I. Відновіть вірш, добираючи з довідки дієслова та ставлячи їх у відповідній формі на місці пропусків.

ЗИМОВИЙ ЕТЮД

Ходила яблуня і ... у вікна.
Бульдозер до кінця не ... сад.
І яблуня одна, нікому не підзвітна,
Хазяїна свого ... навздогад.

Та так і не ..., було багато вікон.
Доми все кам'яні, і вікна все чужі.
І яблуня одна ... серед віхол.
Залізний пес ... у гаражі.

За Л. Костенко

ДОВІДКА. Знаходити, стукати, стояти, чекати, викорчовувати, гарчати.

II. Прочитайте виразно відновлений вірш. Кого вам нагадує яблуня, зображена в творі?

168 I. Доберіть іменник до кожного дієслова, утворюючи фразеологізм. Запишіть фразеологізми. Поясніть їхні лексичні значення.

ДІЄСЛОВА		ІМЕННИКИ	
спалювати	пекти	дифірамби*	раки
топтати	прикласти	ряст	руку
тягти	надути	кораблі	губи
співати	накивати	волинку**	п'ятами
бити	напускати	байдики	туману

**Дифіра́мб* – у стародавній Греції — урочиста хорова пісня на честь бога Діоніса.

***Воли́нка* – народний духовий музичний інструмент, що складається з міха і вставлених у нього двох-трьох трубок; коза.

II. Складіть і запишіть речення з двома фразеологізмами.

169 I. **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що вас попросили дати стисло характеристику товаришу, якого пропонують включити в збірну школи з гімнастики. Який текст ви обрали б за зразок? Чому?

1. Сергій учиться в нашому класі. Він гарно вчиться. Він встигає з усіх предметів. Сергій добросовісно ставиться до доручень. Він дисциплінований. Він бере участь у спортивній роботі. Уміє ладити з дітьми.

2. Сергій учиться в нашому класі. Він встигає з усіх предметів, добросовісно виконує доручення, бере участь у спортивній роботі, дисциплінований, користується авторитетом у товаришів.

II. Уявіть ситуацію: ідуть вибори капітанів волейбольних команд хлопчиків і дівчаток вашої школи. Ви пропонуєте кандидатуру однокласника (однокласниці). Дайте йому (їй) рекомендацію, використавши дієслова як однорідні члени речення.

170 Спишіть вірш, замінюючи подані в дужках дієслова відповідними формами наказового способу. Визначте основний мотив твору.

Сказав мудрець:
(Жити), добро (звершати)!
Та нагород за це не (вимагати).
Лише в добро і в правду віра

Людину відрізня від мавпи
і від звіра.
(Оживати) істина стара –
Людина починається з добра.

О. Воскрекасенко

171 **САМООЦІНКА.** Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Дієслово» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

Часто помилково кажуть «Я вибачаюся». Так казати не можна, бо виходить, що людина вибачає саму себе. Треба казати: *вибачте, пробачте, я перепрошую*. Так само не можна казати: «За ці слова треба вибачатися». Правильно: «За ці слова треба просити вибачення».

Готуємося до контрольної роботи

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатках

1. Дієсловом є кожне слово в рядку

А косити, косовиця, косять	В стрибати, ходьба, бігти
Б рятувати, допомагати, порятунок	Г кричати, кричу, кричать
2. Дієсловами одного виду є всі слова в рядку

А описати, виходити, їсти
Б розмовляти, малювати, оберігати
В штовхнути, прочитати, творити
Г рубати, бачити, відстояти
3. До I дієвідміни належать усі дієслова в рядку

А поважають, здобувають, пишуть
Б стоять, радять, бродять
В звіряють, організують, вчать
Г скачуть, біжать, читають
4. Знак м'якшення на місці пропуску треба писати в кожному слові рядка

А радят..ся, кин..те, поведеш..ся
Б виріж..те, сходят..ся, веселит..ся

В красует..ся, сміют..ся, стан..те
Г учіт..ся, їд..мо, бореш..ся

5. Дієсловами одного способу є всі слова в рядку

А гукаємо, гукаймо, прийшов
Б пишимо, повірмо, киньте

В писав би, пишіть, пишемо
Г летіло, летить, летіть

6. **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що вам потрібно повести в кіно (театр, музей, на виставку) молодшого братика чи сестричку. Сформулюйте усно 3–4 поради про те, як поводитися в кінотеатрі (театрі, музеї, виставковому залі), використовуючи дієслова наказового способу.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Яку частину мови називають дієсловом? Які є форми дієслова?
2. Поясніть відмінність між дієсловами доконаного й недоконаного виду. Наведіть приклади.
3. Які дієслова називають безособовими? Наведіть приклади речень з безособовими дієсловами.
4. Що таке неозначена форма дієслова (інфінітив)? Наведіть приклади. Чим є кінцева частинка *-ти* в інфінітиві?
5. Поясніть, як творимо дієслова умовного й наказового способів. Чи можна дієслова одного способу вживати замість іншого? Наведіть приклади.
6. Що виражає категорія часу дієслів? Дієслова яких способів не мають форм часу?
7. Які дієслова належать до I дієвідміни, а які – до II? В особових закінченнях дієслів якої дієвідміни пишемо *и(ї)*, а якої – *е(є)*?
8. Назвіть три способи творення дієслів. Наведіть приклади.

Уявіть, що учням вашого класу доручили організувати й провести телегру «Грама^тичний брейн-ринг» на тему «Дієслово».

Час для підготовки – 1 тиждень.

Визначте режисерську групу, ведучих, експертів-мовознавців, дві-три команди гравців.

Обов'язки *режисерської групи*: розробка правил гри, підготовка оголошення про гру, облаштування студії, підготовка музичних пауз (хвилинок-цікавинок), виготовлення дипломів тощо.

Обов'язки *експертів-мовознавців*: підготовка пакета завдань для учасників гри (25–30 запитань), визначення правильності відповідей у ході гри.

Обов'язки гравців: добре опрацювати тему «Дієслово».

Проведіть гру у вільний від уроків час. Запросіть глядачів (учителів, класного керівника, директора школи, батьків, учнів паралельних класів).

Проект

ІГНОРУВАТИ

Дієслово *ігнорувати* має значення *навмисне не помічати когось або чогось, не брати до уваги*. Тому вимагає після себе додатка у формі знахідного відмінка – *ігнорувати (кого? що?) думку людей*.

ГОВОРИТЬ чи ГОВОРЕ?

Ненормативними в українській мові є дієслова *говоре, сердюсь, сидю, хотять, тремтю, любе*. Вони можуть уживатися в художніх творах для відтворення просторіччя, особливостей мовлення героя твору. Літературній нормі української мови відповідають форми *серджусь, сиджу, тремчу, любить, говорить, хочуть*.

РОЗРІЗНЯЙМО

Загрожувати – становити небезпеку, створювати її.

Погрожувати – залякувати чим-небудь, нахвалятися зробити щось неприємне.

* * *

Плутати – безладно переплітати нитки, волосся і таке інше; помилятися; свідомо вводити в оману.

Путати – стягувати путами – мотузками, ремнями – ноги якоїсь тварини, щоб обмежити її рух.

* * *

Утюжити – вирівнювати, згладжувати ґрунтові дороги, поля за допомогою спеціального пристрою – утюга.

Прасувати – вирівнювати, вигладжувати гарячою праскою одяг, тканину.

Гладити – проводити рукою, вирівнюючи, розправляючи що-небудь.

ГОВОРІМО ПРАВИЛЬНО

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
брати до уваги	приймати до уваги
оголосити подяку	винести подяку
висувати претензії	виставляти претензії
відрахувати з училища	відчислити з училища
точніше сказати	вірніше сказати
вгамувалися пристрасті	вляглися пристрасті
закон набрав чинності	закон вступив у силу
говорити відверто, щиро	говорити відкрито
додалося клопоту	добавилося клопоту
насилу вмовив	з трудом вговорив
збити з пантелику	збити з толку

ЦІКАВО ЗНАТИ

ЧИ ІСНУЮТЬ МОВИ БЕЗ ДІЄСЛІВ?

У всіх мовах Східної та Південно-Східної Азії – китайській, в'єтнамській, бірманській, тайській, лаоській і багатьох інших – прикметники неможливо відрізнити від дієслів. Там значно простіше сказати *листя зеленіє*, ніж *зелене листя*.

Без іменників і дієслів немає жодної мови. Це вперше помітив і описав у книжці «Мова» французький учений Жорж Вандрієс. Не існує також мов без числівників, займенників, прислівників, сполучників (*З посібника*).

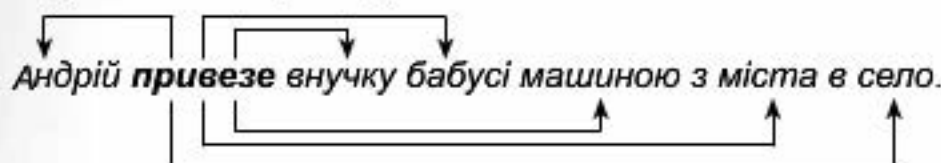

ДИВО ДИВНЕ

Є в мові дієслова, які здатні керувати аж шістьма іменниками водночас! Це абсолютний рекорд. Ось ці дієслова: *везти, вивезти, відвезти, завезти, звести, навести, надвезти, перевезти, підвезти, повезти, возити, відвозити, завозити, звозити, навозити, надвозити, перевозити, підвозити*.

Самотньо розташувалися дієслова, які не керують жодним іменником. Таких дієслів у сучасній українській мові небагато: *розвидняється, світає, вечоріє, смеркає* тощо. Їх нарекли безособовими.

Спробуйте сконструювати висловлення із шістьма іменниками, яких вимагає одне дієслово. Наприклад:

НА ДОЗВІЛІ

Прочитайте вірш. Про яку цікаву особливість дієслів української мови в ньому йдеться?

Де, скажи, існує в світі мова
У пестливій формі дієслова?
Де іще від матінки-матусі
Та почуєш: «Спатоньки-спатусі»?
Хоч у нас і кажуть, що невістка
Буцімто чужа у хаті кістка,

Та недавно ув одній господі
Чув таке я, що повірять годі:
Каже до невістоньки свекруня:
«Ти вже хочеш їстоньки, Віруню?»
Та, їй-право, незбагненна мова,
Лагідно-чарівно-загадкова.

Д. Білоус

УСМІХНІМОСЬ

– Скажи, Петрику, який це буде час, коли скажемо: я миюся, ти миєшся, він миється? – запитав учитель.

– Неділя, Миколо Петровичу! – відповів учень.

... І кожна мова по-своєму прекрасна. Вона, мов неповторний самоцвіт, ви-грає всіма барвами веселки, має своє звучання, свою ваговитість, власну наповненість і красу.

Василь Сухомлинський

Морфологія. Орфографія Дієприкметник

Ви знатимете:

- загальне значення дієприкметника, його морфологічні ознаки, синтаксичну роль.

Ви вмітимете:

- знаходити в реченні дієприкметники, дієприкметникові звороти, безособові дієслівні форми на *-но*, *-то*;
- визначати дієприкметники активного й пасивного стану, засоби творення їх;
- правильно писати дієприкметники з вивченими орфограмами;
- правильно розставляти розділові знаки при дієприкметниковому звороті;
- складати речення та зв'язні висловлювання з дієприкметниковими зворотами.

§ 18. ДІЄПРИКМЕТНИК ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА ДІЄСЛОВА

Про лексичне значення, граматичні ознаки
та синтаксичну роль дієприкметника

ПРИГАДАЙМО. Які граматичні ознаки має дієслово та прикметник?

172 Порівняйте слова. У словах яких колонок можна визначити час, а в яких – рід, відмінок? На основі спостереження зробіть висновок, які граматичні ознаки взяв дієприкметник від дієслова, а які – від прикметника.

Особові дієслова	Дієприкметники	Прикметники
іржавіє наповнювали	заіржавілий наповнена	іржавий повна

Лексичне
значення

Дієприкметник – це форма дієслова, що виражає ознаку предмета за дією і відповідає на питання *який? яка? яке? які?* **НАПРИКЛАД:** *пострижене* волосся, *відірваний* листок, *розквітлі* волошки.

Грама-
тичні
ознаки

Дієприкметники поєднують у собі ознаки дієслова й прикметника. Вони мають вид, час, змінюються за родами, числами, відмінками.

Ознаки дієприкметника

Дієслівні ознаки	Прикметникові ознаки
<ul style="list-style-type: none"> • вид: доконаний/недоконаний; • час: теперішній або минулий; • здатність приєднувати до себе залежні слова 	<ul style="list-style-type: none"> • здатність виражати ознаку предмета; • змінюється за: <ol style="list-style-type: none"> а) родами б) числами в) відмінками

Синтак-
сична
роль

Дієприкметник узгоджується з іменником у роді, числі, відмінку. **НАПРИКЛАД:** *зарослі стежки, зарослих стежок, зарослими стежками, на зарослих стежках, заробла стежка.*

У реченні дієприкметник найчастіше є означенням, рідше – частиною складеного присудка. **НАПРИКЛАД:** 1. *Тихий вечір уже ласкаво обіймав стожлену денною спекою землю* (М. Старицький). 2. *На луках трава була не кошена* (П. Воронько).

173 З кожної пари слів випишіть дієприкметник і доберіть до нього дієслово, від якого його утворено. Складіть і запишіть речення з двома дієприкметниками (на вибір).

ЗРАЗОК. *Загострений – загострити.*

Охолоджений, холодний; черствий, зачерствілий; занижений, низький; дрібний, подрібнений; працюючий, опрацьований; збережений, бережливий; помітний, помічений; дослідний, досліджений.

174 I. Прочитайте виразно вірш уголос. Про яку моральну норму в ньому йдеться?

ЯБЛУКО

На галузці* яблуко висіло;
 Каменем я кинув – перебив
 Гілочку, аж серце заболіло:
 І навіщо я таке зробив?
 Не подумав. Лютий недотепа.
 За добро я розплатився злом.
 І стоїть коло дороги щепи,
 Наче птах з підстреленим крилом.
 Яблунько моя зеленюкрила,
 Може, ти й заплакала тихцем.
 Ти для мене яблуко вродила,
 Я ж у тебе кинув камінцем!
 Засихає перебита галузь
 І в душі горить, немов батіг
 Совісті. А яблуко зосталось, –
 Мій важкий, хоч не достиглий гріх.

Д. Павличко

*Галу́зка – гілка.

II. Знайдіть у тексті дієприкметники та визначте усно спочатку їхні прикметникові, а потім – дієслівні ознаки.

175 **ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.** Поясніть, як ви розумієте прислів'я: «Не плюй у криницю – доведеться води напиться». За якої життєвої ситуації його можна використати?

176 Спишіть сполучення слів. Знайдіть у кожному з них дієприкметник і поставте від нього запитання до залежного слова.

чим?

ЗРАЗОК. Заплетені павутинням стебла.

Зігріті любов'ю зорі, розвантажений вчора вагон, посріблені промінням хмари, тремтячий від хвилювання голос, натоптаний сіном віз, очищена від бруду дорога, залиті сонцем вулиці, оповитий тишею ранок.

177 I. Спишіть речення. Підкресліть дієприкметники як члени речення.

1. Майдани, парки, вулиці, мости, напнуті над трамваями дроти, розсипані у просторі вогні – усе немовби в летаргійнім сні (М. Луків). 2. Від землі йде духмяний аромат уже зів'ялих трав (О. Пархоменко). 3. Духмяне квіття закосичене скрашає мамині грядки (Д. Білоус). 4. А в передмісті, а в передмісті зриває вітер пожовкле листя (Л. Калиновська). 5. Невеличка Джерина пасіка була обгороджена низьким тинном (І. Нечуй-Левицький).

II. Усно визначте рід, число, відмінок дієприкметників.

III. Виконайте письмово синтаксичний розбір останнього речення.

178

I. Прочитайте текст-роздум. Доберіть до нього заголовок. Поясніть, чому людина найкраще має володіти рідною мовою. Які аргументи на користь цієї тези наводить автор? Усно перекажіть прочитане.

Людина може володіти кількома мовами, залежно від її здібностей, нахилів і прагнень, але найкраще, найдосконаліше людина має володіти, звичайно, рідною мовою. І це не тільки тому, що цією мовою, засвоєною змалку, вона користується повсякденно, а й тому, що рідна мова – це невід’ємна частка Батьківщини, голос свого народу й чарівний інструмент, на звуки якого відгукуються найтонші й найніжніші струни людської душі, наповненої

пахощами землі. З рідною мовою мають-бо зв’язок найдорожчі спогади про перше слово, почуте в колисці з материних уст, затишок батьківської хати, веселий гомін дитячого товариства й тихий шелест листя старої верби, під якою вперше зустрівся юнак із коханою дівчиною...

Рідна мова не тільки зберігає світлі спогади з життя людини й зв’язує її з сучасниками, – у рідній мові чується голос предків, у ній відлунюють перегорнені сторінки історії свого народу (За Б. Антоненком-Давидовичем).

II. Випишіть чотири дієприкметники. Визначте спочатку їхні дієслівні ознаки, а потім – прикметникові.

179 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть себе дизайнером. Вам необхідно словесно описати інтер’єр своєї майбутньої квартири. Доберіть для цього опису п’ять словосполучень з дієприкметниками.

Активні

За значенням дієприкметники поділяють на дві групи: активні й пасивні

Активні дієприкметники виражають ознаку предмета за дією, яку він сам виконує. **НАПРИКЛАД:** *погасле* вогнище, *змоклі* дерева.

Змокле під дощем

Пасивні дієприкметники виражають ознаку предмета за дією, яку виконує над ним інший предмет. **НАПРИКЛАД:** *розбита* склянка, *вишитий* рушник, *зрубане* дерево.

Зрубане лісником

180 Доведіть, що в поданих словосполученнях ужито лише пасивні дієприкметники. Доповніть кожне словосполучення іменником, який означає виконавця дії.

Розбите скло, розсипаний цукор, зіграна роль, виконане завдання, випрана білизна, захована річ, передплачений журнал.

181 Запишіть дієприкметники у дві колонки: 1) активні; 2) пасивні.

Настояний, зсунутий, куплений, умитий, сумуючий, зліплений, скрипучий, відрізаний, зношений, мислячий, знайдений, зораний.

182 *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.* Розподіліть між собою групи дієприкметників. Складіть і запишіть з кожним з них по два речення так, щоб в одному випадку дієприкметник виступав означенням, а в другому – присудком. Перевірте одне в одного правильність виконання.

ЗРАЗОК. 1. Лист написаний дитячою рукою. 2. Дмитрик відправив написаний власноруч лист.

1. Споруджений, посаджений.
2. Вишитий, викопаний.

183 I. Прочитайте. Поясніть роль дієприкметників у створенні образності художнього тексту. Обґрунтуйте написання виділених слів.

Додому ти повернувся зовсім іншою людиною. Став на тих самих воротах і оглянувся. Несходимі дороги **лежали** за тобою, країни, визволені і взяті з бою міста, грізні армії юрмилися на пройдених тобою просторах. І звільнені люди, і відвойовані містечка та села, і вбиті товариші під палаючими оселями, і задимлений Берлін – усе **бачиться** від батьківської хати як на долоні (О. Сизоненко).

II. Напишіть текст під диктовку вчителя чи однокласника. Написане уважно звірте з надрукованим. Підкресліть дієприкметники як члени речення, надпишіть над ними скорочено групу за значенням.

184 Складіть і запишіть по два речення із словами *зраділа*, *зблідла* так, щоб у першому реченні слово було дієприкметником, а в другому – особовим дієсловом. Підкресліть ці слова як члени речення. Якими граматичними ознаками вони різняться?

185 Спишіть прислів'я, ставлячи на місці пропусків дієприкметники з довідки в потрібній формі. Поясніть, від чого залежить рід, число, відмінок дієприкметника.

1. Тільки сир одкладений гарний, а ... робота – погана. 2. Дівка ... , а хата не метена. 3. Зароблений сухар краще ... бублика.

ДОВІДКА. *Одкладений, крадений, заплетений.*

§ 19. ДІЄПРИКМЕТНИКОВИЙ ЗВОРОТ

Про те, що таке дієприкметниковий зворот, та особливості його виділення в усному мовленні й на письмі

ПРИГАДАЙМО. Який порядок слів у реченні вважають прямим, а який – непрямим?

186 Прочитайте речення. Знайдіть іменники, від яких залежать виділені дієприкметникові звороти. Визначте в кожному звороті дієприкметник і залежні від нього слова. Зробіть висновок про особливості дієприкметникових зворотів.

1. Даруйте Вітчизні навіки чисте серце, умите в росі (М. Нагнибіда).
2. Денис, взутий у гумові чоботи, скочив у воду (Л. Дмитерко).
3. На дрібнолистих гілках рясно синіють огорнені сизим пилюком ягоди (Я. Стельмах).

Зворот

Дієприкметниковий зворот – це дієприкметник разом із залежними від нього словами. **НАПРИКЛАД:** обнесений парканом, скошена пізнім літом, завезений з півдня.

Означуваний іменник

Іменник, від якого залежить дієприкметниковий зворот або одиничний дієприкметник, називають **означуваним**. Дієприкметниковий зворот може стояти перед означуваним іменником або після нього. **ПОРІВНЯЙМО:**

1) **будинок**, обнесений парканом;

означуване слово дієприкметниковий зворот

2) скошена пізнім літом **конюшина**.

дієприкметниковий зворот означуване слово

Розділові знаки, інтонація

Дієприкметниковий зворот, що стоїть після означуваного іменника, в усному мовленні виділяємо інтонацією, а на письмі – **комами**. **НАПРИКЛАД:** *До будинку вела дорога, вибита сотнями ніг.*

Якщо дієприкметниковий зворот стоїть після означуваного слова у середині речення, то цей зворот **відокремлюємо комами** з обох боків.

Дієприкметниковий зворот, що стоїть **перед** означуваним іменником, **комами та інтонацією не виділяємо**. **НАПРИКЛАД:** *На краю села стояв мурований з білої цегли будинок.*

ПОРІВНЯЙМО:

*Туристи підійшли до **гори**, порослої вільхами.*

*До **гори**, порослої вільхами, підійшли туристи.*

*Туристи підійшли до порослої вільхами **гори**.*

У реченні дієприкметниковий зворот є **означенням**.

Синтаксична роль

187 КОЛО ДУМОК. Поясніть, чому перше й друге речення є граматично правильними, а третє – неправильним.

1. Лежала трава, скошена косою.
2. Лежала скошена косою трава.
3. Лежала скошена трава косою.

188 Доберіть спочатку до дієприкметників залежні слова, утворюючи дієприкметникові зврати, а потім доберіть означувані іменники. Запишіть за зразком.

ЗРАЗОК. *Укритий* → *укритий срібним інеєм* → *укритий срібним інеєм ліс*.

Розірваний, намальований, побілілий.

189 I. Прочитайте текст. Поясніть, чому Степову Діброву можна назвати оазою*.

СТЕПОВА ОАЗА

Я змалку люблю ліс, його таємничі, сповнені сторожкої тиші нетрі. Хутір, де ми жили до переїзду в Очеретяне, розкинувся над крутою балкою, порослою столітнім пралісом.

У таврійських степах лісів мало. Та вже коли такі є серед поруділого, випаленого суховіями безмежжя, то здаються оазами. Як і ось цей праліс, названий кимось Степовою Дібровою.

Росли там дуби, чорноклени, граби. А ще білокорі сокорини з листям, яке завжди тремтіло.

Галявини в гущавині поросли нехворощем, ведмежими вушками, звіробоем, болиголовом. А попід терновими кущами тулиться рожевоока материнка, злиняла на сонці.

За лісом – степ, пшениці, політі сонцем.

Той ліс мов на чатах. Він оберігає спокій землі, гойдає й мене малого (За Л. Тендюком).

*Оа́за – родюче місце в пустелі або напівпустелі з буйною рослинністю й прісною водою.

II. Доведіть, що виділені сполучення слів є дієприкметниковими зворотами. Визначте в кожному з них дієприкметник та залежні від нього слова. Знайдіть означувані іменники. Обґрунтуйте вживання розділових знаків при дієприкметникових зворотах.

190 I. Спишіть. Підкресліть дієприкметникові звороти відповідно до їхньої синтаксичної ролі в реченні.

1. Попередниками кобзарів були музиканти, зображені на фресках у Софії Київській (І. Шаров). 2. Твоє ім'я, нащадками зігріте, засяє сонцем в голубій імлі (Г. Шепітько). 3. Чужинці загомоніли, захоплені сміливими словами незнайомця (Р. Іваничук). 4. По застиглих від нічної прохолоди горбах переливалися білим морем гірські тумани (Г. Хоткевич). 5. Веселка, овіяна вітром, в моїх зацвітає очах (А. Малишко).

II. Визначте, де стоять звороти відносно означуваних іменників. Обґрунтуйте пунктограму «Кома при дієприкметниковому звороті».

191 Прочитайте виразно речення вголос, звертаючи увагу на місця пауз та на підвищення чи пониження тону. Поясніть, як виділяємо дієприкметниковий зворот після означуваного іменника в усному мовленні й на письмі.

ЗРАЗОК. Книжки, / прочитані під час канікул, / я відніс до бібліотеки.

Я відніс до бібліотеки книжки, / прочитані під час канікул.

1. Аплікації, виготовлені семикласниками, були представлені на виставці. 2. На виставці були представлені аплікації, виготовлені семикласниками. 3. Ялини, засипані снігом, виднілися здалеку. 4. Здалеку виднілися ялини, засипані снігом.

ПРИМІТКА: ↗ ↘ – знаки зниження чи підвищення тону; / – знак паузи.

192 I. Спишіть, відокремлюючи дієприкметникові звороти комами. Підкресліть ці звороти як члени речення.

1. Повітря настояне на ароматах горобини й мокрому листя приємно дурманить голову (*Є. Шморгун*). 2. Біліє розквітла гречка де-не-де підсинена волошками (*Є. Гуцало*). 3. Безмежний степ укритий снігом спав (*М. Старицький*). 4. Коровай – обрядовий хліб поширений серед багатьох слов'янських народів (*Л. Кожуховська*). 5. Колос викупаний сонцем вклоняється мені (*М. Стельмах*). 6. Через вікно в очі зазирнув клопоть неба присипаний срібним теплом (*С. Васильченко*). 7. Холодний дощ перемішаний з мокрим снігом заступив ясні обрії (*А. Шиян*).

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір першого речення.

193 Складіть і запишіть речення, використовуючи подані дієприкметникові звороти.

Розмальований олівцями, розказана бабусею, принесений вітром, вкрити листям, зрубана в лісі, досконало вивчений.

194 I. Утворіть із кожної пари речень одне, ускладнене дієприкметниковим зворотом. Утворені речення запишіть.

1. Троянда усміхається сонцю шовковими пелюстками. Вони розтулені назустріч теплу й сонцю. 2. Яблуні посихляли гілля до землі. Воно обтяжене медовими запашними плодами. 3. Хмари здавалися важкими й суворими. Вони нависли над обрієм. 4. Прометей подолав нелегкий шлях від темряви до світла. Його прикували до скелі.

II. Підкресліть головні й другорядні члени речення.

195 I. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Непорушно стоять дерева загорнені в сутінь рясно **вкриті** краплистою росою (*М. Коцюбинський*). 2. Любов до Вітчизни починається з любові до б(е,и)різки біля рідної хати до ст(и,е)жини на городі втоптаній дитячими ногами (*М. Рильський*). 3. Біля хатини пр(е,и)тулився зроблений із хворосту й обмазаний глиною сарайчик (*О. Донченко*). 4. Довкола площі стояли ч(е,и)пурні будиночки закриті городами і садами... (*Ю. Тис*). 5. Біля горба було нев(е,и)лике озерце **сховане** в заростях лози з б(е,и)регами зарослими осокою (*І. Багмут*). 6. На подзьобаному дощем піску залишилися ві(д,т)битки його босих ніг (*А. Шиян*).

II. Визначте граматичні ознаки та групу за значенням виділених дієприкметників.

196 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Випишіть з підручника історії або географії п'ять речень з дієприкметниковими зворотами. Підкресліть звороти як члени речення.

ВАРІАНТ Б. Розгляньте картину К. Крижицького «Вечір». Складіть і запишіть за картиною чотири речення з дієприкметниковими зворотами. Підкресліть звороти як члени речення.

К. Крижицький. Вечір

197 Перебудуйте речення так, щоб дієприкметникові звороти відокремлювалися комами. Утворені речення запишіть. У яких реченнях (поданих чи перебудованих) ознака, виражена дієприкметниковим зворотом, виступатиме більш яскраво, виразно?

1. Накреслений архітекторами план затвердили вчасно. 2. Тихо дрімала встелена осіннім листям земля. 3. Засіки засипали зібраним улітку зерном. 4. Поріділий від непродуманої вирубки ліс зустрів нас непривітливо. 5. Дідусеві подарували оздоблену мереживом сорочку. 6. Заплетені зеленим горошком трави м'яко лоскотали босі ноги.

§ 20. ТВОРЕННЯ АКТИВНИХ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ

Про те, як творимо активні дієприкметники теперішнього й минулого часу, та про особливості вживання їх у мовленні

ПРИГАДАЙМО. У чому особливість суфіксального способу творення слів?

198 Визначте будову поданих активних дієприкметників. Зробіть висновок, які суфікси характерні для активних дієприкметників теперішнього часу, а які – минулого часу.

Минулий час

розквітлий
погаслий
зблідлий

Теперішній час

процвітаючий
сидячий
сплячий

Вид Активні дієприкметники мають форми теперішнього й минулого часу та зберігають вид того дієслова, від якого вони утворені.

Творення активних дієприкметників

Теперішній час

Творимо від основи теперішнього часу дієслів недоконаного виду за допомогою суфіксів *-уч(-юч-), -ач(-яч-)*:
в'януть + уч = в'янучий,
киплять + ач = киплячий

Минулий час

Творимо від основи інфінітива дієслів доконаного виду за допомогою суфікса *-л-*:
потемніти + л = потемнілий,
змарніти + л = змарнілий,
промокнути + л = промоклий

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

При творенні активних дієприкметників минулого часу суфікс *-ну-* основи інфінітива випадає: *засохнути – засохлий, змерзнути – змерзлий.*

Особливості вживання

Активні дієприкметники теперішнього часу вживаємо рідко. Замість них використовуємо описові форми. **НАПРИКЛАД:** *який говорить* (а не *говорячий*), *який іде* (а не *ідучий*), *який протікає* (а не *протікаючий*).

У сучасній українській літературній мові немає активних дієприкметників минулого часу із суфіксом *-ш(-вш-)*. **НАПРИКЛАД:** *який закінчив школу* (а не *закінчивший*); *наболіле питання* (а не *наболівше*).

199 КОЛО ДУМОК. Поясніть, чому лише від другого дієслова можна утворити активний дієприкметник минулого часу.

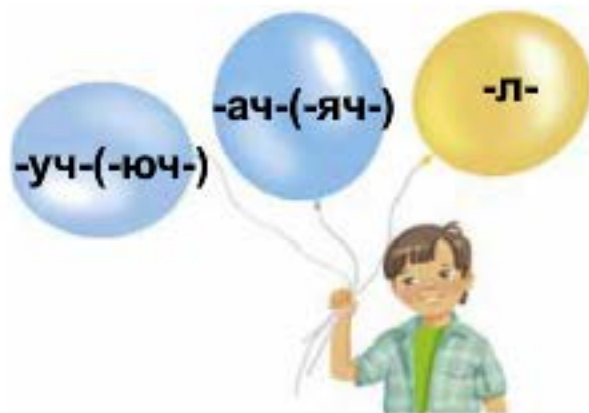
Зеленіти, позеленіти.

200 I. Запишіть активні дієприкметники у дві колонки: 1) теперішнього часу; 2) минулого часу. Позначте суфікси.

Киплячий, згорілий, розквітлий, в'янучий, опалий, обважнілий.

II. Виділені дієприкметники розберіть за будовою, визначте спосіб їхнього творення.

201 I. Утворіть від першої групи дієслів активні дієприкметники теперішнього часу, а від другої – минулого часу. Виділіть дієприкметникові суфікси.

1. Процвітають, замерзають, відпочивають.
2. Опасті, спорожніти, застигнути.

II. З двома утвореними дієприкметниками (на вибір) складіть і запишіть речення.

202 I. Спiшіть словосполучення, утворюючи від інфінітивів, поданих у дужках, активні дієприкметники минулого часу та узгоджуючи їх з іменниками.

ЗРАЗОК. (*Засмагнути*) обличчя – *засмагле обличчя*.

(Вигоріти) трава; (замерзнути) річкою; (позеленіти) вода; (прив'янути) огудиння; (розквітнути) дерева; (присохнути) гілка; (схуднути) дитя.

II. З двома утвореними словосполученнями складіть і запишіть речення з дієприкметниковими зворотами.

ПОРІВНЯЙМО:

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
<i>збіднілий</i>	<i>збіднівший</i>
<i>постарілий</i>	<i>постарівший</i>
<i>який перебігав</i>	<i>перебігавший</i>
<i>який перебігає</i>	<i>перебігаючий</i>
<i>який протікає</i>	<i>протікаючий</i>
<i>вимірювальний</i>	<i>вимірюючий</i>

203 Прочитайте сполучення слів. Поясніть суть допущених у них помилок. Відредаговані сполучення запишіть.

Біжучий дорогою хлопчик; протікаюча бочка; підійшовший чоловік; загубившийся собака; пишуча вірші дівчинка; сидячі в залі глядачі; виконуючі завдання учні; побілівший листок; посивівший чоловік; чекаючі автобус пасажири.

204 I. Замініть за зразком сполучення слів синонімічними словосполученнями з активними дієприкметниками і запишіть. З двома словосполученнями (на вибір) складіть і запишіть речення.

ЗРАЗОК. *Листя, яке опало – опале листя.*

1. Шхуна, яка дрейфує.
2. Гості, які зголодніли.
3. Красуня, яка спить.
4. Пальці, які задубіли.

II. Знайдіть серед утворених словосполучень фразеологізм. Поясніть його лексичне значення.

 205 Перекладіть речення українською мовою і запишіть. За потреби скористайтесь російсько-українським словником.

1. Растущая в нашем саду земляника*. 2. Я заметил грибок, спрятавшийся под листиком. 3. Слетевшиеся к кормушке* воробьи быстро склевывали брошенные им крошки. 4. Лося спугнул шум машины, приближавшейся по шоссе. 5. Сквозь туман смутно* виднелись деревья, чернеющие на противоположном берегу реки.

**Земляника* – (укр.) *полуниця*; *кормушка* – (укр.) *годівнічка*; *смутно* – (укр.) *неясно*.

206 I. Спишіть, замінюючи подані в дужках дієслова активними дієприкметниками. Підкресліть дієприкметники як члени речення.

1. Я тобі зимові дні сріблясті заплету в (сивіють) косу (Д. Павличко).
2. Лиш морщини глибокі і (посивіти) за ті дні волосся свідчили, кільки він перетерпів (І. Франко).
3. До боровика шматочком осіннього сонця присусідився (пожовкнути) березовий листок (М. Стельмах).
4. На столі дбайливо загорнутий у чистий рушник лежав (зачерствіти) окраєць гречаного хліба (О. Донченко).

II. Доберіть синоніми до виділених слів. За потреби скористайтеся словником синонімів.

§ 21. ТВОРЕННЯ ПАСИВНИХ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ

Про те, як творимо пасивні дієприкметники, та про написання голосних і приголосних у суфіксах дієприкметників

ПРИГАДАЙМО. Як визначити основу інфінітива?

207 Визначте будову поданих пасивних дієприкметників. Зробіть висновок, які суфікси характерні для пасивних дієприкметників. Форму якого часу мають ці дієприкметники?

Згадан^{ий}, переписан^{ий}, вимощен^{ий}, скропл^{ений}, зігну^{тий}, відкрит^{ий}.

Форми
Тво-
рення

Пасивні дієприкметники мають форми лише минулого часу.

Пасивні дієприкметники творимо від основи інфінітива перехідних дієслів за допомогою суфіксів **-н-**, **-ен-(-єн-)**, **-т-**. **НАПРИКЛАД:**

- ^н -	- ^{ен} -(- ^{єн} -)	- ^т -
читати → читан ^{ий} обрати → обран ^{ий}	погризти → погризен ^{ий} озброїти → озброєн ^{ий}	бити → бит ^{ий} вибити → вибит ^{ий}

Від дієслів із суфіксом **-ну-** та від дієслів з буквосполученням **-оро-**, **-оло-** в корені можна утворити паралельні форми дієприкметників – із суфіксом **-т-** та із суфіксом **-ен-**. **НАПРИКЛАД:** згорнути – згорнут^{ий}, згорнен^{ий}; одягнути – одягнут^{ий}, одягнен^{ий}.

Коли пасивні дієприкметники творимо за допомогою суфіксів **-ен-(-єн-)** від основи, яка закінчується на голосний, то цей голосний випадає. **НАПРИКЛАД:** посолити – посолений.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

При творенні пасивних дієприкметників перед суфіксом **-ен-** приголосні звуки можуть чергуватися (як і в 1-й особі однини дієслів теперішнього часу).

ПОРІВНЯЙМО: 1) запросити – запрошу – запрошений; 2) розбудити – розбуджу – розбуджений; 3) замовити – замовлю – замовлений.

Правопис

У суфіксах пасивних дієприкметників пишемо:

- букву **е** (**е**), а не **и**, **ї** (**заплачений**, **зачинений**, **присвоєний**);
- одну букву **н** (**розказаний**, **бажаний**, **закінчений**).

ОРФОГРАМИ

Буква **н** у суфіксах пасивних дієприкметників.

Буква **е** в суфіксі **-ен-** пасивних дієприкметників

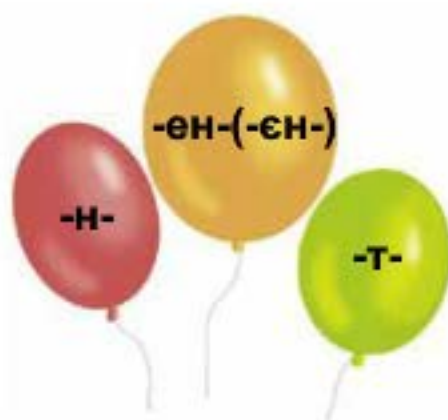
208 КОЛО ДУМОК. Поясніть, чому в першому слові кожної пари маємо суфікс **-ти**, а в другому – **-т-**.

Помити – помитий; накритися – накритий.

209 I. Порівняйте пари слів. Поясніть, які фонетичні зміни відбуваються при творенні пасивних дієприкметників за допомогою суфікса **-ен-**.

Погодити – погоджений, об'їздити – об'їжджений, знизити – знижений, постригти – пострижений, скоротити – скорочений, оголосити – оголошений, сікти – січений, вимостити – вимощений, загубити – загублений.

II. Спійшіть. Підкресліть букви, що позначають звуки, які прочергувалися.

210 I. Утворіть від дієслів і запишіть пасивні дієприкметники. Від виділених слів утворіть паралельні форми. Позначте суфікси.

Зібрати, подолати, обстругати, атакувати, зупинити, загородити, розщепити, обставити, захистити, оголосити, змолотити, змолоти, підперти, взути, розкрити, **огорнути**, **натягнути**.

II. Складіть і запишіть речення з трьома утвореними дієприкметниками (на вибір).

211 I. Спійшіть, розкриваючи дужки. Підкресліть і обґрунтуйте орфограми в суфіксах пасивних дієприкметників.

Засекреч(е,и)ний, обмет(е,и)ний, визна(н,ни)ий, обкле(ї,е)ний, струщ(е,и)ний, відчин(е,и)ний, напо(ї,е)ний, затрима(н,ни)ий, заскл(е,и)ний, заплет(е,и)ний, залиш(е,и)ний, запряж(е,и)ний, відпрош(е,и)ний, представл(е,и)ний, написа(н,ни)ий, окресл(е,и)ний.

II. Розберіть за будовою виділені дієприкметники.

212 I. Розгляньте репродукцію картини І. Сколоздри «Коломийки». Уявіть, що ви є її автором. Яку назву ви до неї дібрали б? Скажіть, що зображено на передньому, а що – на задньому плані картини. Яка кольорова гама переважає на полотні?

І. Сколоздра. Коломийки

II. Напишіть невеликий текст-опис (6–8 речень) за картиною, використавши не менше чотирьох пасивних дієприкметників.

213 I. Спiшіть, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Обґрунтуйте пунктограми й орфограми.

Відлитий з металу солдат застиг на гранітному постаменті встановл(и,е) ному на високім кургані...

Він (не)стоїть він застиг у леті. Поли його сірої шинелі розвія(н,ни)і вітром нагадують крила орла. Стоїть солдат осипа(н,ни)ий червінцями з білокорих беріз.

Пам'ятник нагадує в(е,и)летенський дзвін, що виріс із землі. Здається він от-от задзвонить і розбудить своїм віщим гулом тих, хто спить важким сном (За І. Цюпою).

II. Знайдіть пасивні дієприкметники та виділіть у них суфікси. Усно визначте час і вид дієприкметників. Підкресліть дієприкметникові звороти як члени речення.

III. Виконайте письмово синтаксичний розбір першого речення.

214 I. Спишіть речення, замінюючи виділені сполучення слів дієприкметниковими зворотами. У яких зворотах ужито пасивні дієприкметники.

ЗРАЗОК. Хмари, які нависли над обрієм, здавалися суворими. – Хмари, навислі над обрієм, здавалися суворими.

1. Квіти, які подарували під час зустрічі, Марина забрала із собою. 2. Трава, яку скосили вчора, майже посохла. 3. Яблука, які достигли пізньої осені, були солодкими. 4. До лісного обійстя вела стежка, яка заросла бур'янами. 5. На стенді розмістили плакат, який намалювали учні 7 класу.

II. Випишіть два пасивні дієприкметники та виконайте їх словотвірний розбір і розбір за будовою.

215 ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ. I. Розподіліть між собою групи слів і утворіть пасивні дієприкметники. Обміняйтеся зошитами й перевірте один в одного правильність виконання.

- Пилляти, підписувати, створювати, преміювати, маскувати, стиснути.
- Посадити, позолотити, удосконалити, колоти, повернути, адресувати.

II. Складіть і запишіть складне речення з одним утвореним дієприкметником.

216 I. Прочитайте текст. Визначте його основну думку.

МІНІАТЮРИ З ЄВАНГЕЛІЯ

Пересопницьке євангеліє – визначна пам'ятка староукраїнської мови шістнадцятого століття, що зберігається в Національній бібліотеці імені Володимира Вернадського.

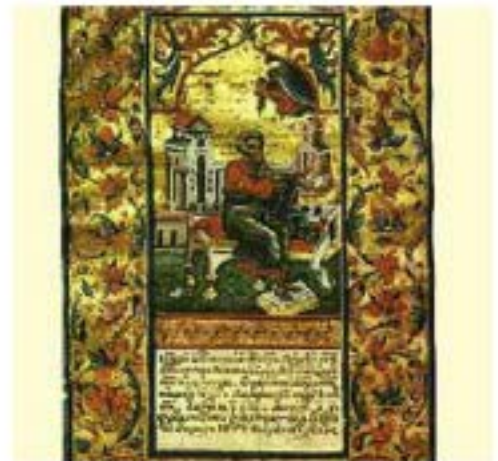
Ця книга – одне з рідкісних видань, створених до появи в Україні друкарської техніки. Тоді книги переписували від руки спеціально підготовлені для цього люди.

Рукопис Євангелія оздоблено мініатюрами, заставками й ініціалами. Читання книжок у всі часи було пов'язане з особливим психологічним настроєм, що допоміг би читачеві не лише уявити описані події, а й побачити їх.

Високим художнім рівнем виконання відзначаються чотири мініатюри із зображенням апостолів Матвія, Марка, Луки й Івана, обрамлених пишним рослинним орнаментом.

Автором мініатюр дослідники вважають переписувача книги Михайла. Він був родом із села Пересопниця, що на Волині. Отже, навіть у віддалених куточках України в XVI столітті жили високоосвічені люди (За О. Харченком).

II. Випишіть словосполучення «пасивний дієприкметник + означуваний іменник». Дієприкметники розберіть за будовою. Поясніть їхній спосіб творення.

Пересопницьке євангеліє

§ 22. ВІДМІНЮВАННЯ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ

Про відмінкові закінчення дієприкметника та його паралельні форми в місцевому відмінку

ПРИГАДАЙМО. Які відмінкові закінчення мають прикметники твердої групи?

217 Зіставте відмінкові закінчення прикметників і дієприкметників. На основі спостереження зробіть висновок про особливості відмінювання дієприкметників.

Відмінки	Прикметник	Дієприкметник
Н.	<i>ясний</i>	<i>грітий</i>
Р.	<i>ясного</i>	<i>грітого</i>
Д.	<i>ясному</i>	<i>грітому</i>
Зн.	<i>як Н. або Р.</i>	<i>як Н. або Р.</i>
Ор.	<i>ясним</i>	<i>грітим</i>
М.	<i>на/у ясному, яснім</i>	<i>на/у грітому, грітім</i>

Дієприкметники відмінюємо як прикметники твердої групи – за родами, числами, відмінками. **НАПРИКЛАД:**

Відмінки	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	
Н.	закритий	закрите	закрита	закриті
Р.	закритого	закритого	закритої	закритих
Д.	закритому	закритому	закритій	закритим
Зн.	як Н. або Р.	закрите	закриту	як Н. або Р.
Ор.	закритим	закритим	закритою	закритими
М.	на/у закритому, закритім	на/у закритому, закритім	на/у закритій	на/у закритих

Знахідний відмінок

У знахідному відмінку однини чоловічого роду та множини дієприкметники можуть мати паралельні форми залежно від означуваного іменника. Якщо означуваний іменник належить до назв істот, то дієприкметник має таку ж форму, як і в родовому відмінку. А якщо означуваний іменник належить до назв неістот, то – як і в називному. **ПОРІВНЯЙМО:** Зірвав *пожовтілий* листочок. Побачив *посивілого* дідуся.

Місцевий відмінок

У місцевому відмінку однини дієприкметники чоловічого та середнього роду можуть мати паралельні закінчення *-ому* та *-ім*. **НАПРИКЛАД:** на *примерзлому* ґрунті – на *примерзлім* ґрунті.

 218 I. Прочитайте фразеологізми й поясніть їхнє лексичне значення. За потреби скористайтеся фразеологічним словником.

Убитий горем, ломитись у відчинені двері, знати як облупленого, правити смаленого дуба, як з хреста знятий, стріляний горобець, заборонений плід.

II. Знайдіть дієприкметники та визначте їхній рід, число, відмінок. Складіть усно речення з одним із фразеологізмів.

219 I. *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ*. Розподіліть між собою групи словосполучень. Провідмініайте словосполучення. Обміняйтеся зошитами й перевірте одне в одного правильність виконання.

1. Заощаджені кошти, скошена трава, підметене подвір'я.
2. Зростаючі доходи, надрукована газета, захищене право.

II. З одним словосполученнями (на вибір) у формі родового відмінка складіть і запишіть речення.

220 I. Спишіть речення, ставлячи подані в дужках дієприкметники в потрібному роді, числі, відмінку. Позначте в дієприкметниках закінчення.

1. (Розбитий) плити лежали долі, (засипаний) пилом, (заплутаний) в будяки та павутиння (*М. Коцюбинський*). 2. Уся вулиця була заповнена запахом (печений) хліба (*Ю. Мушкетик*). 3. Рівно і спокійно дише (натомлений) з праці земля (*М. Рильський*). 4. Пахне сіном, рибою, (засушений) луговими квітами (*Ю. Збанацький*). 5. Через річечки з острівця на острівець були (перекинутий) над водою легенькі місточки (*І. Нечуй-Левицький*). 6. До кипариса магнолія пишная чолом (заквітчаний) ніжно схилилася (*Леся Українка*).

II. Випишіть один дієприкметник у формі чоловічого роду й провідмініайте його за відмінками в однині та множині.

III. Виконайте письмовий синтаксичний розбір четвертого речення.

221 Запишіть дієприкметники в родовому, знахідному та орудному відмінках. Якщо є паралельні форми, наведіть їх.

Виготовлений, відроджена, виголошене.

 222 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ*. Висловіть свої міркування стосовно тези «Щастя кожний здобуває сам, без допомоги інших».

223 I. Визначте рід, число, відмінок дієприкметників за поданими закінченнями. Доберіть до кожної схеми дієприкметник.

_____ ими, _____ ою, _____ ому, _____ их, _____ ої,
_____ им.

II. З двома дібраними словами складіть і запишіть речення з дієприкметниковим зворотом.

- 224** Доберіть 4–6 дієприкметників, за допомогою яких можна описати зимовий сад. Напишіть текст-опис (5–6 речень), використавши дібрані дієприкметники.

М. Глущенко. Зима

- 225** Поясніть відмінність у значенні виділених слів. Провідмінійте словосполучення. Виділіть відмінкові закінчення.

Оплачений проїзд; сплачений податок.

- 226** Утворіть від дієслова *написати* пасивний дієприкметник. Складіть і запишіть з ним два речення так, щоб в одному з них дієприкметник мав форму родового відмінка і був одиничним означенням, а в іншому – мав форму давального відмінка і входив би до складу дієприкметникового звороту.

- 227** Прочитайте речення. Поясніть суть допущених помилок. За потреби скористайтеся матеріалом рубрики «Культура мовлення». Відредаговані речення запишіть.

1. Павло підняв лежачу на підлозі монету. 2. Нам потрібна людина, знаюча проблеми всієї галузі. 3. З цієї вишки можуть стрибати початку-ючі спортсмени. 4. Товари, користуючіся попитом, розкупили швидко. 5. Завезли лікувальні препарати, успішно пройшовші випробування. 6. Група туристів сіла в потяг, слідує до Ужгорода.

§ 23. НАПИСАННЯ НЕ З ДІЄПРИКМЕТНИКАМИ

*Про те, коли не з дієприкметниками пишемо разом,
а коли – окремо*

ПРИГАДАЙМО. Коли *не* з прикметниками пишемо окремо?

- 228** Порівняйте подані попарно сполучення слів з дієприкметниками. На основі спостереження поясніть, що впливає на роздільне написання *не* з дієприкметниками.

неметена хата – не метена звечора хата
небачені дива – ніким не бачені дива

Разом

З дієприкметниками **не** пишемо разом або окремо.
Найчастіше **не** з дієприкметниками пишемо разом. **НАПРИКЛАД:** *небачений, незадоволений, незнайдений, недозрілий.*
Завжди **не** з дієприкметниками пишемо разом, якщо слово без **не** не вживається або якщо **не** входить до складу префікса **-недо**. **НАПРИКЛАД:** *нечуваний, недописаний.*

Окремо

Окремо **не** з дієприкметниками пишемо, якщо:

- є заперечення або протиставлення. **ПОРІВНЯЙМО:**
*незасіяне поле – ні, поле **не** засіяне,*
*нескопаний город – **не** скопаний, а виораний город;*
- дієприкметник є частиною присудка. **ПОРІВНЯЙМО:** 1. *Михайлик залишив роботу незакінченою.* Михайликова робота була не закінченою. 2. *Залишилися нез'ясовані питання.* Питання залишилися не з'ясованими;
- при дієприкметнику є пояснювальне слово. **ПОРІВНЯЙМО:**

де?

↓

незнаний – не знаний тут

ким?

↓

неполоханий – неполоханий мисливцями

ким?

↓

небачений – ніким не бачений

ОРФОГРАМА

НЕ з дієприкметниками

229 КОЛО ДУМОК. Поясніть, чому лише в другому реченні **не** з дієприкметником пишемо разом.

1. Увечері ми йшли **не освітленою** ліхтарями вулицею. 2. Увечері ми йшли **неосвітленою** вулицею. 3. Вулиця **не освітлена**.

230 I. Спійшіть прислів'я. Поясніть їхнє значення.

1. У лінивого ліжка до спини **не прив'язане**, а приклеєне. 2. Де хата **не метена**, там дівка **не плетена**. 3. Незваному гостю місце за дверима. 4. Чого Івась **не навчений**, того Іван **не знатиме**.

II. Підкресліть та обґрунтуйте орфограму «**Не** з дієприкметниками». Поміркуйте, чому написання **не** з дієприкметником не завжди можна перевірити за орфографічним словником.

231 I. Складіть і запишіть з кожним словом, розкриваючи дужки, по два речення так, щоб у першому реченні дієприкметник був означенням, а в другому – присудком. Форму слова можна змінювати.

ЗРАЗОК. Залишилися нерозгадані таємниці. Таємниці не розгадані.
(Не)освітлений, (не)скошений, (не)розчищений.

II. Поясніть спосіб творення слів.

232 Доберіть до дієприкметників пояснювальні слова, які відповідали б на поставлені в дужках питання, і запишіть утворені сполучення. Поясніть орфограму «Не з дієприкметниками».

ЗРАЗОК. *Ненаписаний (ким?) вірш – не написаний мною вірш.*

1. Надісланий (коли?) рахунок. 2. Непомічені (ким?) помилки. 3. Неосвітлені (де?) вулиці. 4. Ненадрукований (з якої причини?) текст. 5. Ненаповнений (чим?) басейн. 6. Непідтверджений (ким?) факт. 7. Неоплачений (коли?) проїзд.

233 I. Спишіть, розкриваючи дужки. Підкресліть і обґрунтуйте орфограми.

(Не)зібране жито; **ще (не)зорані ниви**; (не)закінчена картина; (не)скопаний горб; (не)спростовані ніким звинувачення; (не)змащений віз; (не)позичені батьком інструменти; (не)сходжені стежки; талан (не)позичений, а власний; давно (не)бачені простори; шибки (не)затулені фіранками; ніким (не)помічені помилки; (не)сказане, а написане вітання; ніким (не)промовлене слово; **(не)скошене жито**; (не)политі за тиждень квіти.

II. Складіть і запишіть речення з виділеними сполученнями.

234 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте орфограми.

1. Материнські (не)доспані ночі, колискової ніжність свята... (Р. Братунь). 2. У давнину природа просто зачаровувала людину своїми (не)звіданими таємницями (М. Дмитренко). 3. Ніким (не)помічений і веснував клен, і літував (М. Магера). 4. Чисте, (не)заросле місце то звужувалося, то місцями розходилося, ніби озерце (І. Нечуй-Левицький). 5. Від лиману до самого обрію лежить рівний, **ще (не)присмалений сонцем степ** (Д. Міщенко). 6. Лише мох укривав собою **оте віковичне, ніким (не)займане каміння** (А. Шиян). 7. Засмалені матроси співають на палубі про (не)відкриті ще землі, про зелені тропічні країни (О. Гончар).

II. Підкресліть дієприкметники й означувані іменники як члени речення. У дієприкметниках виділіть суфікси.

235 I. Перебудуйте речення так, щоб *не* з дієприкметниками писалося окремо. Утворені речення запишіть.

1. До вечора залишився один нерозвантажений фургон. 2. На серці ятрила незагоєна рана. 3. У садку буяла **нескошена трава**. 4. **Недостиглі ягоди** так і залишилися лежати на столі. 5. Хлопці йшли неосвітленою вулицею. 6. Під косу лягали **нескошені трави**. 7. **Ненаписані книги** ще чекають на своїх авторів.

II. Випишіть виділені дієприкметники, розберіть їх за будовою й визначте їхні дієслівні ознаки (вид, час).

236 I. Утворіть і запишіть із двома словами (на вибір) по два словосполучення так, щоб в одному випадку *не* з дієприкметником писалося окремо, а в іншому – разом.

(Не)прополений, (не)доплетений, (не)накритий, (не)затоплені, (не)метена, (не)виконаний, (не)присмалений, (не)розгаданий, **(не)огороджений**.

II. Підкресліть дієприкметники як члени речення.

237 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Один з вас має виписати, розкриваючи дужки, словосполучення, у яких *не* з дієприкметниками пишемо окремо, а інший – у яких пишемо разом. Зіставте свої записи.

(Не)засаджені помідорами грядки; (не)завершена робота; (не)висушене задалегідь насіння; (не)доплетений рогозяний кошик; групі ще (не)зірвані; (не)доспівані пісні; (не)сказані на прощання слова; (не)сказані слова; (не)здійснені мрії; ніким (не)читані вірші; (не)викопана картопля; (не)закінчений портрет; кофта (не)шита, а в'язана; (не)підписана вчора заява; (не)відпрацьований механізм; (не)закінчена фраза; (не)полита досі розсада.

§ 24. ПЕРЕХІД ДІЄПРИКМЕТНИКІВ У ПРИКМЕТНИКИ ТА ІМЕННИКИ

*Про те, як відрізнити дієприкметники від прикметників, та про написання *н* у дієприкметниках і *ни* у прикметниках дієприкметникового походження*

ПРИГАДАЙМО. Коли в суфіксах прикметників пишемо дві букви *н*?

238 Порівняйте слова в колонках. Які із слів виражають постійну ознаку предмета, а які – змінну? На основі спостереження поясніть, як відрізнити дієприкметники від прикметників.

Дієприкметники

киплячий
зігнилий
підписаний

Прикметники

кипучий
гнилий
підписний

Перехід у прикметники

Дієприкметники можуть втрачати ознаки дієслів і **переходити в прикметники**.

РОЗРІЗНЯЙМО:

Дієприкметники	Дієприкметники, що переходять у прикметники
<i>битий дощами шлях</i> <i>сіяне через сито борошно</i>	<i>битий шлях</i> <i>сіяне борошно</i>

У сполученнях смажена риба, квашена капуста підкреслені слова – **прикметники**, бо вони виражають постійну ознаку предмета. У сполученнях смажена на олії риба, квашена в діжці капуста ті самі слова – **дієприкметники**, оскільки виражають змінну ознаку предметів (за дією).

Прикметники дієприкметникового походження виражають постійну, сталу ознаку предмета. **НАПРИКЛАД:** *стиглий кавун, колючий дріт, палена цегла*.

Наголос

Дієприкметники й прикметники дієприкметникового походження можуть різнитися наголосом. **ПОРІВНЯЙМО:** *пéчена картопля, вáрена риба* (дієприкметники); *печéна картопля, варéна риба* (прикметники).

Перехід в іменники

Дієприкметники можуть також переходити в іменники. У такому разі вони виступають назвами предметів (*полонений, учений, уповноважений* тощо) і в реченні є підметами або додатками. **НАПРИКЛАД:** 1. *Було ясно, що завідуючий* – людина обережна (М. Стельмах). 2. *Полонених відправлено в глибокий тил* (Ю. Яновський).

Написання

У суфіксах (-ен-, -н-) пасивних дієприкметників пишемо одну букву **н**. У наголошених суфіксах (-анн-, -енн-) прикметників дієприкметникового походження пишемо **нн**. **ПОРІВНЯЙМО:**

Дієприкметники	Прикметники
<i>неска́заний</i>	<i>несказáнний</i>
<i>нездóбланий</i>	<i>нездолáнний</i>
<i>нескíнчений</i>	<i>нескінчéнний</i>

ОРФОГРАМА

Н у дієприкметниках та **нн** у прикметниках дієприкметникового походження

239 КОЛО ДУМОК. Поясніть, чому лише в першому реченні виділене слово є дієприкметником.

1. **Битий** не раз ворог відступав на захід. 2. Колеса торохтіли по **битій** дорозі. 3. **Битий** небитого везе.

240 I. Спишіть слова, поставте в них наголоси та позначте суфікси. Які із слів є прикметниками, а які – дієприкметниками?

Незрівняний – незрівнянний, нездійснений – нездійснений, неоцінений – неоцінений, **несказаний** – **несказаний**.

II. Складіть і запишіть речення з виділеними словами. Скористайтеся інформацією на сторінці «Культура мовлення» (с. 94).

241 I. Спишіть, ставлячи замість крапок **нн** або **н**. Підкресліть та обґрунтуйте орфограму «**Н** у дієприкметниках та **нн** у прикметниках дієприкметникового походження».

Страше..ий, з'єдна..ий, незніще..ий, незнищэ..ий, незрівня..ий, незрівня..ий, нездóла..і, освітле..ий, невблагá..ий, незлічэ..і, намальова..ий, написа..ий, незліче..і, нездолá..і, скоше..ий.

II. Поміркуйте, чи в усіх випадках у прикметниках у наголошених суфіксах пишемо **нн**. Скористайтеся такими прикладами: *скажений, навіжений, олов'яний, електронний, буденний*.

- 242** Визначте спільні та відмінні граматичні ознаки виділених слів у словосполученнях.

Бажаний гість, бажаючий відповідати.

- 243** I. З'ясуйте за тлумачним словником лексичне значення слів *летючий* і *літаючий*. Доведіть, що лише в одному з поданих словосполучень є дієприкметник.

Летюча миша, летючий крок, летючі комахи, летюча вдача, літаюча тарілка, літаючий птах.

II. Поміркуйте: чи обидва слова можуть уживатися в переносному значенні.

- 244** I. Випишіть словосполучення з прикметниками.

Переможна хода, цілющі трави, зцілений пацієнт, посолені огірки, солоні помідори, улюблений письменник, похилений тин, похилений на захід, печений пиріжок, печений гарбуз, гнила картопля, зігнилі буряки, достиглі черешні, стигла вишня, плакуча верба, блискучий виступ, неблаганний час, розталій сніг, посивіле волосся, виправдана доброта.

II. Складіть і запишіть речення з трьома словосполученнями (на вибір).

- 245** Спийшіть прислів'я й приказки. Поясніть, як ви їх розумієте. Підкресліть іменники дієприкметникового походження відповідно до їхньої синтаксичної ролі в реченні.

1. Лежачого не б'ють. 2. Згаяного часу і конем не доженеш. 3. У багача очі завидючі, а руки загребуці. 4. Балакуча людина часто кається. 5. Дівка заплетена, а хата не метена. 6. Ученому світло, а невченому тьма. 7. Обіцяного три роки ждуть.

- 246** *ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ*. Уявіть, що ви здійснили морську подорож, під час якої мали можливість протягом одного дня пожити на неймовірно красивому острові. Доберіть і запишіть 6–8 словосполучень з дієприкметниками, за допомогою яких можна описати побачене під час відпочинку.

- 247** Спийшіть. Підкресліть дієприкметники, які перейшли в іменники та прикметники.

1. Високо серед неба стояв ясний, блискучий, повний місяць (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Коло самого бліндажа Туманов настиг полонених (*П. Панч*). 3. Машина артилеристів круто завернула під горою і почала забирати поранених (*В. Кучер*). 4. Почало з'являтися на столі... і печене, і варене, і смажене, і парене (*М. Стельмах*). 5. Перші атакуючі зайняли рубежі противника (*О. Гончар*). 6. Поміж зів'ялим полином, по килимах пожовклої цілинної трави, через горби звивається широкий битий шлях (*І. Ле*).

- 248** I. Прочитайте текст. Визначте тему й мікротеми прочитаного. Обґрунтуйте поділ тексту на абзаци.

Кити, що таранять шлюпки й кораблі, зовсім не вигадка письменників.

Ось достовірна хроніка нападів на кораблі, здійснених китами за п'ять років.

Восени 1965 року біля берегів Канади в результаті зіткнення з китом розійшлися шви в обшивці французького торпедного катера. Внутрішні відсіки були затоплені водою, і судно затонуло. Тварина ж, очевидно, відбулася легким пораненням. Розвиваючи величезну швидкість, кит помчав у відкритий океан.

Тієї ж осені в Антарктиці пораненим кашалотом було «торпедовано» китобоець «Циклон». Кит наніс таранний удар головою, на палубу хлюпнула вода. Про ремонт у відкритому океані нічого було й думати, і пошкоджене судно терміново евакуювали до Владивостока.

Гірка доля спіткала в грудні 1968 року екіпаж новозеландської гоночної яхти «Матуну». У Тасмановому морі чотирнадцятиметрова яхта була розтрощена китом на тріски. П'ять днів дрейфували на рятувальному плоті семеро яхтсменів, перш ніж їх підібрали на борт пошукового судна (За А. Черновим).

II. Доведіть, що виділені слова – прикметники.

III. Випишіть словосполучення з дієприкметниками. За виписаними словосполученнями усно перекажіть прочитане.

Розбір дієприкметника як форми дієслова

Послідовність розбору

1. Назва форми дієслова.
2. Початкова форма (називний відмінок однини чоловічого роду).
3. Активний чи пасивний.
4. Час.
5. Вид (доконаний, недоконаний).
6. Рід.
7. Число.
8. Відмінок.
9. Синтаксична роль.

Зразок усного розбору

Мокрий рвучкий вітер приліпив до шибки вікна невідомо звідки принесений багрово-оранжевий листок (А. Маркуша).

Принесений – особлива форма дієслова – дієприкметник. Стоїть у початковій формі – *принесений*. Пасивний, минулого часу, доконаного виду, ужитий в однині, у чоловічому роді, у знахідному відмінку. У реченні є означенням.

Зразок письмового розбору

Принесений – дієприкмет., поч. ф. *принесений*; пас., мин. ч., докон. в., ч. р., одн., зн. в., означ.

249 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте орфограми.

1. З(е,и)мля під ногами була тепла, ласкава, як дихання паруючої ріки (Г. Тютюнник). 2. Тебе зустрінуть білі хати, річка замрія(н,ня) і криниця прадідівська (С. Музиченко). 3. Віяло вогким духом свіжоскоп(е,и)ного сіна (В. Винниченко). 4. Листок опалий тулиться до ніг, немов руде звіратко у (не)году (М. Боровко). 5. Гордий Київ шумить над залитим огнями Дніпром (В. Сосюра).

II. Знайдіть дієприкметники та виконайте усно їх розбір як форми дієслова. Розбір трьох з них (на вибір) запишіть.

§ 25. БЕЗОСОБОВІ ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ НА -НО, -ТО

Про те, що виражають безособові дієслівні форми на -но, -то, особливості їх творення та роль у мові

250 Прочитайте речення. Знайдіть у них дієслівні форми на -но, -то. Чи можна визначити, хто виконує дії, позначувані цими дієсловами? На основі спостереження доведіть, у що в цих реченнях не може бути підметів.

1. У лісі все було закутано білим пухом (Є. Гуцало). 2. Усе було сплетено, вишито, вимережено із чудових різноманітних барв... (О. Іваненко). 3. Ой, у полі жито копитами збито... (Нар. творчість).

Лексичне
значення

В українській мові вживають незмінні безособові дієслівні форми на -но, -то. Ці форми виражають результат дії, що не пов'язується з певною особою (виконавцем). **НАПРИКЛАД:** зроблено, зшито, насмічено.

Синтаксична
роль

Дієслівні форми на -но, -то в реченні завжди виконують роль присудка, при якому не може бути підмета. **НАПРИКЛАД:** 1. Од вулиці викопано канаву, щоб дощі не змивали город (В. Близнець). 2. Останній екзамен складено, школу закінчено (О. Донченко).

Грама-
тичні
ознаки

Дієслівні форми на -но, -то мають значення виду (писано – написано, бито – розбито). Значення минулого або майбутнього часу цим формам може надавати допоміжне дієслово: було прикрашено, буде знайдено.

Творення

Творимо безособові дієслівні форми на -но, -то від пасивних дієприкметників шляхом заміни закінчення на суфікс -о. **НАПРИКЛАД:** збудований – збудовано, политий – полито.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Безособову форму дієслова на -но, -то вживають замість пасивних дієприкметників тоді, коли є потреба наголосити на **результаті дії**, а не на ознаці чи виконавцеві. **ПОРІВНЯЙМО:** 1. Пшениця вже скошена. 2. Пшеницю вже скошено.

251 *КОЛО ДУМОК.* Поясніть, чому лише друге слово має закінчення. Скільки суфіксів має кожне слово?

Переписати – переписаний – переписано.

252 Утворіть від дієприкметників безособові форми на -но, -то. Розберіть усі слова за будовою.

Заряджений, списаний, розкиданий.

253 I. Спишіть речення. Підкресліть безособові дієслівні форми на -но, -то відповідно до їхньої синтаксичної ролі в реченні.

1. Скільки складено пісень, легенд, переказів про рідну батьківську хату (В. Скуратівський). 2. Прозорий струмок перетинав стежку, і через нього було перекинуто кладку з сухої деревини (О. Донченко). 3. Я візьму тебе на крила з цього озера тісного, що деревами закрито і закуто в береги (Олександр Олесь). 4. В одному місці струмка нанесено мулу і трісочок (О. Донченко). 5. Що написано пером, не виволочиш і волом (Нар. творчість).

II. Поясніть роль дієслівних форм на -но, -то в реченнях.

254 Спишіть сполучення слів, замінюючи в них пасивні дієприкметники безособовими дієслівними формами на -но, -то. Складіть і запишіть із двома утвореними словосполученнями (на вибір) речення. Підкресліть члени речення.

ЗРАЗОК. У садку було скошено траву.

Скошена трава, збудований гараж, зоране поле, розказаний вірш, напрасована сорочка, прокладені дороги, виголошене звернення.

255 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть невеликий текст (5–7 речень) на тему «День народження», використавши декілька безособових дієслівних форм на -но, -то з довідки.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть 5–7 речень на тему «День народження», використавши декілька безособових дієслівних форм на -но, -то з довідки.

ДОВІДКА. Запрошено, подаровано, вишито, спечено, виготовлено, зварено, накрито, прибрано, сказано, присвячено, полито.

256 Перебудуйте речення, використавши безособові дієслівні форми на *-но*, *-то*, щоб увага в цих реченнях більше зосереджувалася на результаті дії, а не на ознаці чи виконавцеві.

ЗРАЗОК. *Картини були виставлені для показу. – Для показу було виставлено картини.*

1. Текст звернення був надрукований і розпечатаний в офісі фірми.
2. Підтвердження знайдені лише наступного дня.
3. Музика була написана відомим композитором.
4. Бенгальські вогні запалені довкола новорічної ялинки.
5. Директор вручив призи переможцям.

257 Прочитайте речення, поясніть суть допущених помилок. Відредаговані речення запишіть.

1. Бур'ян зібраний і картоплю викопано.
2. Посуд вимито й уроки вивчені.
3. Увесь сніг з дороги прибрато вчасно.
4. Яскраве світлове шоу показане і настрої людей піднято.

§ 26. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ДІЄПРИКМЕТНИК»

258 I. Прочитайте текст. Скажіть, чи схожа оселя, про яку ви дізналися з тексту, на ту, що зображена на фото. Уявіть її господарів. Розкажіть про них: чим вони займалися, яку мали вдачу, як ставилися до праці та до людей, яку мали зовнішність.

ХАТА

Ось його хата. Біла, з теплою соло-м'яною стріхою, порослою зеленим оксамитовим мохом, **архітектурна пра-матір** пристановища людського. Незамкнена, повсякчас відкрита для всіх, без стуку в двері, без «можна?» і без «увійдіть!». **Житло просте, як добре слово**, й законне, немовби створене не людськими руками, а самою природою, немовби зросло воно, як плід серед зелені й квітів.

Не було в ній челяді. Не було ні віталень, ні спалень, де довго висипляються. Не було місця для лінощів. Не було на білих стінах ні фамільних портретів, ні шкірою оббитих крісел, ні скринь у кутку, ні панцирів предків, бо рубались предки в давнину з непокритими грудьми. Були хлібороби батько і мати, що весь вік творили хліб і мед для людей (О. Довженко).

II. Завдання до тексту.

1. Поясніть, як ви розумієте значення виділених висловів. Доберіть синоніми до іменника *хата*.
2. Знайдіть і випишіть дієприкметникові звороти разом з означуваними іменниками. У дієприкметниках виділіть суфікси.

3. Назвіть два дієприкметники з тексту, які не мають при собі пояснювальних слів. Складіть і запишіть з ними речення, додаючи до дієприкметників пояснювальні слова. Чи зміниться при цьому написання цих дієприкметників?
4. Виконайте письмово розбір одного пасивного дієприкметника з тексту як форми дієслова.

 259 Напишіть невеликий текст-опис (4–6 речень) на тему «Батьківська оселя», використавши 2–3 дієприкметники.

260 *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.* I. Поміркуйте, скільки розділових знаків потрібно поставити в поданому реченні. Обґрунтуйте свою думку.

А поза тинном вибитим вітрами жили шляхи і села і міста (М. Вінграновський).

II. Спишіть речення, виконайте його письмовий синтаксичний розбір.

261 I. Спишіть. Підкресліть дієприкметникові звороти та означувані іменники як члени речення. Розставте пропущені розділові знаки.

1. На березі хвилястої Десни стояло місто оповите в сні (М. Рильський). 2. Біля входу в парк порослому високою травою царювала тиша (І. Нечуй-Левицький). 3. Висохлий за літо потічок безшумно звився чорним вужиком серед пожовклих трав (М. Стельмах). 4. Іноді глибоку тишу порушує стукіт дятла чи шерех збитої білкою шишки (О. Донченко). 5. Строкатий сад колисаний вітерцем обізвався легким шелестом гілля (Є. Гуцало). 6. Деся далеко в морі оповитому темрявою світив вогниками пароплав (М. Трублаїні). 7. Долинка вишита сонцем пускає їм в очі веселі сліпучі зайчики (М. Стельмах).

II. Перебудуйте два останні речення так, щоб дієприкметниковий зворот не відокремлювався комами.

262 *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.* I. Один з вас має виписати активні дієприкметники, а другий – пасивні. Зіставте свої записи.

1. Холонуть верб потріскані вуста, а дощ німий торкає руки гілки (М. Боровко). 2. І вишні розквітлі, мов янголи, з мли проступають (Є. Гуцало). 3. На лісовій галявині стояла вкрита очеретом хатина (О. Донченко). 4. Кучеряві діброви, смарагдові левади й змолоділі поля мліють від радісних симфоній (М. Яценко). 5. Зашепотіли збуджені листочки, оповідаючи сні свої... (М. Коцюбинський). 6. Добріє світ, народжений в любові (Т. Коломієць).

II. Позначте суфікси, за допомогою яких утворено дієприкметники. У дужках біля кожного виписаного слова зазначте його прикметникові ознаки.

263 I. Спишіть, розкриваючи дужки та ставлячи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте орфограму «**Не** з дієприкметниками».

1. У гущавині гілля дуба з'явилася (не)бачена досі істота (А. Давидов). 2. Для людей настало нове, ще (не)знане раніше життя. 3. Велика хата вкрита соломою притулилася біля яру (Г. Тютюнник). 4. Мотря помітила

на куці калини червоний кетяг (не)скльований горобцями (Є. Гуцало).
 5. Спасибі Вам, мамо, за вічну любов і всю (не)оплачену ласку (Д. Луценко).
 6. В душі бринить цілющим джерелом любові ще (не)випита криниця (Д. Луценко).

II. Підкресліть дієприкметникові звороти та одиничні дієприкметники як члени речення.
 III. Виконайте розбір двох дієприкметників (на вибір) як форми дієслова.

264 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть гумористичне оповідання на основі якоїсь цікавої події, свідком або учасником якої ви були. Використайте в тексті два речення з дієприкметниковими зворотами. Оповідання розпочніть такими словами: «Часто кажуть...».

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть діалог (10–12 реплік) на тему «Людина, з якою мені приємно спілкуватися», використовуючи активні й пасивні дієприкметники.

265 I. Запишіть текст під диктовку вчителя або однокласника. Написане уважно звірте з надрукованим. Поясніть суть допущених помилок, якщо такі є. Підкресліть та усно обґрунтуйте пунктограми й орфограми.

Село, зачароване зоряним небом, хороше синіє розкиданими хатками. Біля тих хаток пильно дивляться на схід потемнілі соняшники. Дорожнім відволоженим пилом, терпкими коноплями і дозрілими садами пахне ніч. Спросоння заскрипить журавель, гупне біля якогось похиленого тину росісте яблуко, проллється шипучим соком на траву...

Посеред неба гнеться на південь Чумацький Шлях, і між його доспілими зорями тремтить і осипається на край землі срібний пилок... (За М. Стельмахом).

II. Виконайте письмовий синтаксичний розбір останнього речення.

Г. Світлицький. Українське село в місячну ніч (фрагмент)

266 **САМООЦІНКА.** Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Дієприкметник» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

ІЗ ГЛИБИН МОВОЗНАВСТВА

Як вам уже відомо, замість активних дієприкметників можна вживати конструкції з *який (що)*. Наприклад: *який (що) в'ється*. Проте така конструкція не завжди є бажаною. Щоб досягти струнності, органічності, милозвучності фраз, використовують чимало інших способів. Наприклад: *предмети, що рухаються – рухомі предмети; тренування, що затягнулося – затяжне (таке довге) тренування*. Іноді перебудовують речення. Наприклад: *Почувся скрегіт кріплення, що лопнули. – Почулося, як зі скреготом лопнули кріплення*.

Готуємося до контрольної роботи

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатках

1. Пасивними є всі дієприкметники в рядку
 - А пройдений, стихаючий, розвантажений
 - Б заплетений, тремтячий, очищений
 - В випитий, кинутий, змурований
 - Г залитий, зігрітий, погаслий
2. Залежне від дієприкметника слово є в реченні
 - А Здалека побачили покинуте вогнище.
 - Б Підійшли до поваленої вітром верби.
 - В По розмитій дорозі їхали повільно.
 - Г На все село виблискували пофарбовані ворота.
3. Дієприкметниковий зворот потрібно відокремити комами в реченні
 - А З усіх садків пахло нагрітою на сонці корою дерев... (Є. Гуцало).
 - Б Теплою дихала настояна на травах та квітах земля (Ю. Збанацький).
 - В У заволоченому хмарами небі не вгледіти жодної зірки (Н. Рибак).
 - Г Сірі султани пилюки звихреної конем осідали на скошеній стерні (Г. Тютюнник).
4. У прислів'ї «За одного битого двох небитих дають» виділене слово є
 - А додатком
 - Б підметом
 - В означенням
 - Г присудком
5. У яких словах на місці пропуску треба писати букву *е*?
одягн...ний, поран...ний, принес...ний, скороч...ний

А у першому й третьому	В у другому й третьому
Б у другому й четвертому	Г в усіх словах
6. Доберіть дієприкметники до кожної характеристики.

1 пасивний, доконаного виду	А в'янучий
2 пасивний, недоконаного виду	Б змарнілий
3 активний, недоконаного виду	В розщеплений
4 активний, доконаного виду	Г ношений
7. Орфографічну помилку допущено в рядку
 - А небачені краєвиди, невідправлений лист
 - Б ніким непомічений, незасіяне поле
 - В невисохлі сльози, не завезений з півдня
 - Г нескошені хліба, не навантажений зерном
8. Правильно утворено дієприкметник у рядку
 - А вибрати – вибравший
 - Б упіймати – упійманий

- В засохнути – засохший
Г одягнути – одягнувший

9. Дієприкметниками є всі слова в рядку

- А записати, зірвати, намалювати
Б свіжий, мокрий, швидкий
В записаний, зірваний, намальований
Г одягнений, проїзний, залитий

10. Складіть і запишіть речення з поданими словосполученнями так, щоб *не* з дієприкметниками писалося окремо.

Нез'ясовані питання, неспростовані факти, незакінчена праця.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Яку форму дієслова називають дієприкметником? Які ознаки дієприкметника спільні з дієсловом, а які – з прикметником?
2. Яку синтаксичну роль може виконувати дієприкметник? Наведіть приклади.
3. Поясніть різницю між активними та пасивними дієприкметниками. Які дієприкметники не мають форм теперішнього часу?
4. Як творимо пасивні дієприкметники? Букву *е* чи *и* пишемо в суфіксах пасивних дієприкметників?
5. Як творимо активні дієприкметники? Які форми активних дієприкметників є маловживаними в українській мові?
6. Розкажіть про написання *не* з дієприкметниками. Доведіть, що дієприкметник *спростований* можна писати з *не* як окремо, так і разом.
7. Що називаємо дієприкметниковим зворотом? Наведіть приклади.
8. Розкажіть, як виділяємо в усному мовленні та на письмі дієприкметниковий зворот. Наведіть приклади двох речень, у першому з яких зворот *дбайливо загорнений у рушник* виділявся б комами, а в другому – не виділявся б.

Об'єднайтесь у творчі групи.

Кожна група має написати колективний **текст-опис** на одну із запропонованих тем з уживанням дієприкметників та дієприкметникових зворотів. Використовуючи можливості мережі Інтернет, підготуйте мультимедійну презентацію (музика, репродукції картин, фотографії), яка могла б посилити враження від прослуховування вашого тексту-опису. Проведіть урок-захист творчих доробок.

Теми творчих робіт: 1. «Барвінкова моя Україна». 2. «Садок вишневий коло хати». 3. «Білосніжна зима на порозі». 4. «Нижній погляд матусі». 5. «Село моє, для мене ти єдине». 6. «В морську безодню падав місяць».

Проект

РОЗРІЗНЯЙМО

Нездійснений – який не здійснився, не збувся. *Нездійснений намір.*

Нездійснений – який не може здійснитися, збутися, виконатися. *Нездійсненні мрії.*

* * *

Несказаний – не виявлений певним чином, не виражений словами; невисловлений. *Несказані слова.*

Несказаний – якого не можна виразити, передати словами. *Несказана радість.*

* * *

Неоцінений – якого не оцінили. *Неоцінені скарби.*

Неоцінений – якому не можна скласти ціни; дуже цінний. *Неоцінений внесок у розвиток науки.*

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
Засохлий бутерброд	Засохший бутерброд
Договірні сторони	Договарюючі сторони
Побілілий	Побілівший
Попоївши досхочу (який наївся)	Наївшийся досхочу
Який повідомляв	Повідомлявший
Які потоваришували	Потоваришувавші
Утікач	Убігавший
Який зупинився	Зупинившийся
Який спостерігає	Спостерігаючий
Плакат із закликом до опору	Плакат, закликаючий до опору
Дозрілі полуниці	Дозрівші полуниці
Аналізований документ	Аналізуємий документ
Бажаний результат	Желаний результат
Яка постачається вчасно	Постачаєма вчасно
Наболіле питання	Наболівше питання
Нависла загроза	Нависла загроза

УЧІМОСЬ РЕДАГУВАТИ РЕЧЕННЯ

1. Особливо захоплюючі подорожі в гори.

↓
захоплюють

2. Екскурсія сподобалась усім подорожуючим.

↓
хто подорожує (подорожнім)

3. Колись хвилюючі слова нині втратили силу.

↓
Слова, що колись хвилювали

4. На зустріч запросили *початкуючих* поетів.

↓
поетів-початківців

5. Поїзд, *слідуючий* через станцію, мав вісім вагонів.

↓
що проходив

РОЗРІЗНЯЙМО

Викопній (*прикметник*) – належний до минулих геологічних епох. *Викопні організми.*

Вікопаний (*дієприкметник*) – видобутий із землі, з-під снігу й подібне. *Вікопаний корч.*

АНТИСУРЖИК

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
трапляються помилки вимкнути світло не надивуешся завдати шкоди брати участь докласти зусиль спадає на думку впадати в очі	зустрічаються помилки виключити світло диву даєшся нанести шкоди приймати участь прикласти зусиль приходить на думку кидатися в очі

КОРИСНО ЗНАТИ

СПЕРЕЧАЙТЕСЯ ЧЕМНО

Друзі милі, при нагоді слід всього навчатись.
Чи ми вмієм при нагоді чемно сперечатись?
Не жбурлять колючі фрази (гострота для гостроти),
щоб противника образить, ні, щоб істину знайти.

Один – просо, другий – гречка, ваші сили рівні.
А йде гостра суперечка – чубитець, як півні.
Жінці бовдур запальний бовкнув, недотепа,
на дошкульне «Ти дурний» – «Ти сама дурепа!»

Стій же! Дбай про основне, звичку май єдину:
критикуй думки, а не носія-людину.
Май терпець та більше слухай мудрих самородків:
в кого довгий язичюга – докази короткі.

Дмитро Білоус

ЧИ ЗДАТНА МОВА ПРИХОВУВАТИ ДУМКИ?

Мова – прекрасний засіб точного висловлення думки. Проте, як не парадоксально, інколи може перетворитися в засіб приховування думки. Класичним прикладом можна вважати легенду про Дельфійського оракула.

Могутній лідійський цар Крез напередодні походу на персів, згідно з традицією, вирішив звернутися до богів за порадою. Гінці вирушили в Дельфи до храму Аполлона, щоб дізнатися думку оракулів про наступний похід. Обидва віщуни дали однакову відповідь: «Якщо цар піде війною на персів, то зруйнує велике царство...». Крез, впевнений у перемозі, вирушив у похід і зазнав жорстокої поразки, а сам потрапив у полон. Вважаючи себе обдуреним, лідійський цар посилає знову гінців у Дельфи. Вони запитали, чи не соромно богам обманювати Креза. Оракули відповіли: «Крез не зрозумів слів „зруйнує велике царство“. Йому слід було б повернути послів і уточнити: яке саме царство мали на увазі – його, Креза, чи персидського царя Кіра. Оскільки Крез не зрозумів віщування оракула, хай звинувачує в усьому самого себе» (З посібника).

ЯК ЦЕ БУЛО

ЧУЖІ ЧИ НАШІ?

Слово *дах* запозичене з німецької мови. Але воно не тільки освоєне українською мовою, а й дало ціле покоління слів – *дашок, піддашок, піддашшя, даховий, дахоподібний*. Від латинського *лінія* утворені *лінійка, лінієчка, лінійність, лініювальний* та ін. Якими ж слід вважати ці слова – українськими чи запозиченими? Тільки українськими. По-перше, таких слів немає в німецькій чи латинській мові, а по-друге, вони утворені за правилами української мови, її суфіксами чи префіксами (Г. Передрій, Т. Карпенко).

УСМІХНІМОСЯ

З УЧНІВСЬКИХ ТВОРІВ

- За селом багато ставків, щедрих на гриби та ягоди.
- Рот у неї маленький, повногубий, із світло-зеленим поглядом в очах.
- Дівчина ледь торкалася ногами стежки, взутої в червоні черевички

НА ДОЗВІЛІ

АСОЦІАЦІЇ

Між окремими думками, уявленнями існує психологічний зв'язок (асоціація), унаслідок якого одне почуття, уявлення спричинює інше.

Спробуйте за допомогою трьох-чотирьох асоціацій установити зв'язок між такими поняттями, як *деревина* і *м'яч*; *небо* і *чай*; *ведмідь* і *ракета*.

НАПРИКЛАД: *деревина* – *ліс*, *ліс* – *поле*, *поле* – *футбольне*, *футбольний* – *м'яч*.

Мова – втілення думки. Що багатша думка, то багатша мова. Любімо її, вивчаймо її, розвиваймо її!

М. Рильський

Морфологія. Орфографія Дієприслівник

Ви знатимете:

- морфологічні ознаки дієприслівника, його синтаксичну роль.

Ви вмітимете:

- знаходити дієприслівники й дієприслівникові звороти в реченні;
- правильно писати дієприслівники з вивченими орфограмами;
- розставляти розділові знаки при дієприслівниках і дієприслівникових зворотах;
- конструювати прості речення з дієприслівниками й дієприслівниковими зворотами;
- правильно вживати дієприслівники в мовленні.

§ 27. ДІЄПРИСЛІВНИК ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА ДІЄСЛОВА

Про загальне значення, морфологічні ознаки
та синтаксичну роль дієприслівника

ПРИГАДАЙМО. Які є незмінні форми дієслова?

267 Прочитайте речення й визначте, які дві дії виконує особа. Яка із цих дій є основною, а яка – додатковою? На яке питання відповідає дієслово, що виражає додаткову дію?

Закинувши вудочки на плече, Василько почимчикував до річки (Гр. Тютюнник).

Лексичне
значення

Дієприслівник – це незмінна форма дієслова, яка виражає додаткову дію предмета й відповідає на питання *що роблячи?*, *що зробивши?* **НАПРИКЛАД:** *читаючи, співаючи, проходячи, підійшовши.*

Дієприслівник доповнює своїм значенням основну дію, позначувану в реченні дієсловом-присудком.

ПОРІВНЯЙМО:

що зробивши?

А сонце, захекавшись, потім зійшло (Б. Олійник).

додаткова дія основна дія

Синтаксична
роль

У реченні дієприслівник виступає **обставиною**.

Граматичні
ознаки

Дієприслівник поєднує в собі граматичні ознаки дієслова й прислівника.

Ознаки дієприслівника

Дієслівні ознаки	Прислівникові ознаки
<ul style="list-style-type: none"> • вид (доконаний і недоконаний) • час • може мати залежні слова (іменники, займенники, прислівники) 	<ul style="list-style-type: none"> • не змінюється • у реченні є обставиною

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У реченні додаткова дія, виражена **дієприслівником**, і основна дія, позначувана **дієсловом-присудком**, завжди стосуються однієї й тієї самої особи (предмета), позначуваної підметом.

268 І. Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення. Розкажіть, яким був каштан у різні пори року.

КАШТАН

Весною він цвів білим цвітом, **піднявши** до сонця свої свічки. Улітку листя на гіллі, **передчасно пожовкнувши**, скручувалося й поволі осипалося, **встеляючи** іржавим килимом тротуари.

Каштан стояв обпалений сонцем, затиснувши в своїх кулачках зеленаво-жовті іжачки, їх залишилося небагато.

Теплі вересневі дощі ніби повернули каштанові загублену молодість.

Коріння, набравшись вологи з глибини землі, погнало соки стовбуром до кожної гілочки, до кожної бруньки (За І. Цюпою).

II. Доведіть, що виділені слова є дієприслівниками. Визначте дії, які вони виражають. Назвіть виконавців цих дій у кожному реченні. Поясніть роль дієприслівників у мовленні.

III. Випишіть одне словосполучення з дієприслівником. Виконайте письмово синтаксичний розбір цього словосполучення.

269 I. Утворіть і запишіть сполучення, додаючи до дієприслівників залежні слова.

ЗРАЗОК. *Посадивши – посадивши біля хати калину.*

Побачивши, читаючи, співаючи, радіючи, посміхаючись, дивлячись, переписавши.

II. З двома утвореними сполученнями усно складіть речення.

270 **КОЛО ДУМОК.** Поясніть, чому лише в першому реченні одне з двох виділених дієслів можна замінити дієприслівником.

1. Соловей **сидить** на гілці, **заливчасто витюхкує**.
2. Сонце **пішло** на захід, **тіні лягли** на дорогу.

271 Доберіть до дієслів 2–3 дієприслівники або сполучення слів з дієприслівниками, які допомогли б краще уявити дію, виражену дієсловом.

ЗРАЗОК. *Сісти – стомившись; витираючи рукавом піт із чола.*

Малювати, заспівати, ходити, милуватися.

272 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

1. Під самісінькою стелею, тремтячи, завм(е,и)рали останні звуки музики (Ю. Ярмиш). 2. Орли кл(е,и)котіли, в(е,и)лично плаваючи понад глибокими, повними спеки міжгір'ями (О. Гончар). 3. Заметілі крутили цілу ніч, закидаючи до села сте(ш,ж)ку (О. Костенко). 4. Вона заплаче, ідучи у яр по воду до кр(е,и)ниці, т(е,и)хесенько (Т. Шевченко). 5. Вишні та клени (с,з)кинули жовтий лист, кутаючи ним ноги на зиму (В. Шкурній).

II. Підкресліть дієприслівники як члени речення. Визначте слова, від яких залежать дієприслівники, та поставте усно питання до дієприслівників.

273 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Прочитайте речення. Один з вас має виписати три дієприслівники доконаного виду, а інший – три дієприслівники недоконаного виду. Перевірте одне в одного правильність виконання.

1. І мчать вітри, неначе діти босі, насунувши на очі картузи (М. Боровко). 2. Зима, скрадаючись, повіяла крилом і снігом – біллю білою – землю

покрила (Олена Пчілка). 3. Поспішаючи, кудись ховаються останні шуми й гуки довгої днини (С. Васильченко). 4. Доспівавши, ми якийсь час стояли непорушно (М. Вінграновський). 5. Високо поросло розкішне дерево вгору, укриваючи холодком зелену землю (Панас Мирний). 6. Майнувши сірим хвостом, дорога безшумно сховалася в зелені хлібів (В. Винниченко).

274 Перебудуйте усно речення, замінюючи дієприслівники особовими дієсловами-присудками. Чи змінився зміст речень?

ЗРАЗОК. Зробивши уроки, Наталка почала допомагати мамі по господарству. – Наталка зробила уроки й почала допомагати мамі по господарству.

1. Помивши руки, діти сіли за стіл. 2. Оксана, прийшовши зі школи, почала прибирати в кімнаті. 3. Юрко, заспокоївшись, став розповідати про свою пригоду. 4. Перегорнувши кілька сторінок, жінка поклала журнал на поличку. 5. Малюючи, я насолоджуюся красою.

Правопис

У кінці дієприслівників після **ч, ш** завжди пишемо букву **и** (*пишучи, знайшовши*). У закінченнях дієприкметників і прикметників у називному або знахідному відмінку множини після **ч** пишемо **і**. **ПОРІВНЯЙМО:**

Дієприслівники

палаю^{чи}
зростаю^{чи}

Дієприкметники

палаюч^і
зростаюч^і

275 Запишіть словосполучення у дві колонки: 1) з дієприслівниками; 2) з прикметниками й дієприкметниками. З одним словосполученням усно складіть речення.

Благаючи очі, голосно благаючи, терплячи біль, терплячі люди, знаючи правила, знаючі семикласники, літаючи над землею, літаючі високо, знаючи дорогу, зігріваючи словами, читаючи діти, читаючи газету, зеленіючи озимі.

276 Прочитайте фразеологізми. Поясніть їхнє лексичне значення. З двома фразеологізмами (на вибір) усно складіть по одному реченню.

Повісивши голову, повісивши носа, склавши руки, висолопивши язик, змірявши поглядом, зціпивши зуби, засукавши рукави, прикупивши лиха, не зморгнувши оком, не доклавши рук, прикусивши язика.

277 Спишіть прислів'я, замінюючи подані в дужках дієслова спільнокореновими дієприслівниками.

1. Не хвались, (іти) на торг, а хвались, (іти) з торгу. 2. Не (поговорити) з головою, не бери руками. 3. (Лежати), і камінь мохнатіє. 4. Лінивий (сидіти) спить, (лежати) робить.

§ 28. ДІЄПРИСЛІВНИКОВИЙ ЗВОРОТ. КОМИ ПРИ ДІЄПРИСЛІВНИКОВОМУ ЗВОРОТІ ТА ОДИНИЧНОМУ ДІЄПРИСЛІВНИКОВІ

*Про сполучення дієприслівника й залежних від нього слів,
а також про пунктуацію та культуру мовлення*

ПРИГАДАЙМО. Що таке дієприкметниковий зворот?

278 Прочитайте речення. Знайдіть у кожному з них предмет (особу), додаткову дію якого позначає виділений дієприслівниковий зворот. На основі спостереження зробіть висновок, де може стояти в реченні дієприслівниковий зворот та як його виділяємо на письмі.

1. Дерева стояли в снігу, **настовбурчившись замерзлими гілочками** (М. Коцюбинський). 2. **Змагаючись у блиску із сніжинками**, ряхтіли у високій чорноті яскраві зірки (В. Соболевський). 3. **Бійці, скинувши із себе плащ-палатки**, вкрили ними міномети від дощу... (О. Гончар).

Зворот

Дієприслівниковий зворот – це дієприслівник разом із залежними від нього словами. **НАПРИКЛАД:** *Озеро спить, укрившись місячною попоною* (І. Цюпа).

дієприслівниковий зворот

*Синтаксична
роль*

У реченні дієприслівниковий зворот є одним членом речення – **обставиною**. **НАПРИКЛАД:** *Вітри північні тремтять, затишаючи між запашними кущами лавровими* (Леся Українка).

Місце в реченні

Зворот може стояти на початку, у кінці або в середині речення. **ПОРІВНЯЙМО:**

1. *Листя, повільно кружляючи, лягає під дерева.*
2. *Повільно кружляючи, листя лягає під дерева.*
3. *Листя лягає під дерева, повільно кружляючи.*

279 Відновіть речення, дібравши до кожного з них відповідний дієприслівниковий зворот із довідки. Запишіть відновлені речення. Підкресліть дієприслівникові звороти як члени речення.

1. Небо затуманіло, ... (П. Осадчук). 2. Фарба на віконних рамах від давності облущилася й обсипалася, ... (В. Шкурупій). 3. Вітер виконує обов'язки санітара, ... (О. Муранов). 4. Жита зашамотіли, ... (Панас Мирний). 5. Сонце любо усміхалося з синього неба, ... (Т. Бордуляк).

ДОВІДКА. *Підіймаючи догори свої похилені колоски; закутавши в хмари блакить; очищаючи міста й селища від пилу, газів, кіптяви; посилаючи на землю теплі, благодатні промені; оголивши чорне дерево.*

280 I. Прочитайте виразно текст. Визначте його стиль і тип мовлення. Доберіть до тексту заголовок.

Федько зітхнув і, обережно ступаючи, став обходити водяне плесо. Може, риба сховалась у водоростях? Він дійшов до чорної ломаки, і серце в нього гарячково застукало. Блискуча поверхня деревини кінчалася... риб'ячим хвостом! Це був линок! Півметровий линок лежав без жодного руху біля самого берега, зігнувши довге тіло.

Затаївши подих, Федько підняв острогу і, наставивши її над линком, з усієї сили опустив у воду. Плесо враз утратило прозорість, і хлопчик уже нічого не бачив, тільки почув, як рвучко пручається рибина... Він стрибнув у воду, намацав голову линка і, вхопивши за зябра, одним махом викинув його на суше.

Федько повернувся на берег і хвилину відпочивав, розглядаючи здобич. Оце так линок! Завтра мама, дід і навіть батько хвалитимуть його. Ех, побачили б цього линка товариші! Та вони далеко... (За І. Багмутом).

батько хвалитимуть його. Ех, побачили б цього линка товариші! Та вони далеко... (За І. Багмутом).

281 II. Знайдіть у реченнях тексту й выпишіть дієприслівникові звороти. Перекажіть усно текст, використавши всі виписані звороти.

Розділові знаки

В усному мовленні дієприслівниковий зворот виділяємо паузою, а на письмі – комами. **ПОРІВНЯЙМО:**

1. Усохлий дуб, наступившись рогато, червоний обрій настроїв на ріг (Л. Костенко).

2. Засумував на рушникові лебідь, почувши тупіт вороних підков (М. Боровко).

Одиничні дієприслівники здебільшого виділяємо комами. **НАПРИКЛАД:** Наївшись, хлопці полягали горлиць у траві, на зоряне небо задивилися (Б. Комар).

Не виділяємо комами одиничний дієприслівник, який стоїть одразу ж після присудка або в кінці речення і вказує на спосіб виконання дії. **НАПРИКЛАД:** Родина слухала мене не перебиваючи (В. Пустовіт).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Дієприслівниковий зворот і одиничний дієприслівник, які стоять у середині речення, виділяємо комами з обох боків.

ПУНКТОГРАМА

Кома при дієприслівниковому звороті й одиничному дієприслівникові

282 *КОЛО ДУМОК.* Поясніть, чому в першому реченні коми стоять і перед, і після виділеного сполучника, а в другому – лише після нього.

1. Соняшники повиходили до самої дороги, ростуть на вільному місці, і, дивлячись на них, мені хочеться усміхнутися (С. Гуцало).

2. Сашко побіг до вітряка, по крилу виліз на нього і, примруживши очі, подивився на дорогу (Б. Комар).

283 I. Спишіть, підкресліть дієприслівникові звороти як члени речення. Обґрунтуйте пунктограму «Кома при дієприслівниковому звороті й одиничному дієприслівникові». Прочитайте речення вголос, виділяючи інтонацією звороти.

1. Сашко ступив у човен і, набравши повну пригорщу води, хоробро вихлюпнув собі на спину (Б. Комар). 2. Дідусь широко відчиняє двері, а я, випростовуючи плечі, виїжджаю на вулицю (М. Стельмах). 3. Спотикаючись, учаться вище ноги піднімати (Нар. творчість). 4. Скрадливий вітерець, шастаючи галявиною, торкався наших облич (М. Ярмолюк). 5. Нічого не знайшовши, геологи вирушили далі (М. Ярмолюк). 6. Горобці, ганяючись один за одним, шугали в гіллі й оббивали крильцями листя (Г. Тютюнник). 7. Усю зиму піднімалися води Дніпра, заливаючи плавні, озера (О. Довженко).

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір першого речення. Доведіть, що в цьому реченні перед сполучником і кому не ставимо.

284 I. Прочитайте речення й знайдіть у них дієприслівникові звороти. Запишіть, ставлячи звороти в середині речення та виділяючи їх з обох боків комами.

ЗРАЗОК. *Бабуся задрімала, сидючи в кріслі.* – *Бабуся, сидючи в кріслі, задрімала.*

1. Учитель продовжив розповідь, зробивши невелику паузу. 2. Схопившись за гілляку руками, хлопець розгойдався і сплигнув на землю. 3. Обіпершись на палицю, дідусь дивився на річку. 4. Невеличка собачка побігла в подвір'я, дзвякнувши декілька разів. 5. Гра лише починалася, але Василько побіг додому, згадавши про уроки.

II. Прочитайте вголос записані речення з відповідною інтонацією.

285 I. Спишіть речення, ставлячи пропущені розділові знаки. Підкресліть і обґрунтуйте пунктограму «Кома при дієприслівниковому звороті й одиничному дієприслівникові».

1. В саду оркестр бджолиний награв обсівши густо соковиту гілку (М. Боровко). 2. Усю ніч наша піхота плутаючись у лісових хащах бовтаючись у крижаній воді продиралася по п'ятах ворога (О. Гончар). 3. Дуби застигли схиливши могутні голови в білих снігових шапках завмерли в безнадії чекаючи з жахом ворожого удару (Ю. Збанацький). 4. Старий стояв зігнувшись пильно вдивляючись у морок ночі (Панас Мирний). 5. Піднімається сизий туман і легесеньким димком чіпляючись за рослину стелеться по землі (Панас Мирний). 6. Сивий мох і лишайники звисали з гілок, як вовна надаючи деревам старезного вигляду (З. Тулуб). 7. Сидючи в лісі днів не наносиш (Нар. творчість).

II. Розберіть за будовою виділені слова.

286 Перебудуйте складні речення на прості з дієприслівниковим зворотом. Запишіть утворені речення, розставте розділові знаки.

ЗРАЗОК. Коли люди спілкуються, вони збагачуються. – Спілкуючись, люди збагачуються.

1. Коли пташка почула наші кроки, вона повернула голівку, втаїлася (За М. Стельмахом). 2. Коли невеличкі гурти гайвороння перелітали з місця на місце, вони тривожили тишу (За М. Івченком). 3. Не берись об'їжджати коня, коли не знаєш його повадок (Нар. творчість). 4. Коли людина створює живу красу, вона зазнає насолоди від неї (В. Сухомлинський).

287 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. Розподіліть між собою групи дієприслівників. Доберіть до кожного з них залежні слова, поступово збільшуючи обсяг дієприслівникового звороту. Спробуйте утворити зворот із найбільшої кількості слів.

ЗРАЗОК. Побачивши – побачивши дітей; побачивши дітей на березі; побачивши дітей на березі річки; побачивши дітей на березі великої річки.

1. Підійшовши, подорожуючи.
2. Відійшовши, малюючи.

II. Складіть і запишіть речення з двома утвореними дієприслівниковими зворотами (на вибір).

288 I. Прочитайте. Поясніть, чим різняться погляди на життя героїв розповіді. Погляди кого з них вам ближні?

ТРИ ТОЧКИ ЗОРУ

У дворі під крислатим молодим каштаном пенсіонери грали в доміно. Саме побіля них упав хлопчик. Лівою рукою витирає сльози, а правою тримається за коліно.

– Ото не гасай так! Тихше їдеш – далі будеш! – кидає повчально круглий, як бочка, чоловік.

– Їздити швидко не тільки можна, а й треба, – міркує худорлявий, – лише потрібно уникати падінь.

– Від невдачі ніхто не застрахований. Але не кожне падіння варто замо-

чувати сльозами! – проказав третій (В. Святовець).

II. Спiшіть, доповнюючи текст дієприслівниковими зворотами, поданими в довідці. Виділіть звороти комами. Що нового внесли звороти в прочитане?

ДОВІДКА. Гучно вдаривши об стіл кісточкою; розвертаючись на самокаті; поблискуючи окулярами; поправляючи кашкет.

289 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Висловіть свої міркування стосовно такого прислів'я: «Як води боятися, то не купатися».

290 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть і обґрунтуйте пунктограми. Поясніть, що з'єднує в кожному випадку сполучник *і* – однорідні члени речення чи частини складного речення.

1. Анатолій угледів широкий пеньок і важко дихаючи плюхнувся на нього (*Ф. Гальперін*). 2. Хлопці закачали холоші, стрибнули в крайній човен і відштовхнувшись попливли до виходу (*Б. Комар*). 3. Я не тікав зустрівшись з врагами і не ховався лякаючись на піч (*П. Грабовський*). 4. Василько пірнув по шию і відчувши під собою холодну глибочінь усім тілом повернувся до берега (*Гр. Тютюнник*). 5. Тимко так і залишив квітку разом із густим кущиком трави в її зеленому храмі й обережно обкосивши пішов далі (*Гр. Тютюнник*). 6. Безупинним потоком здіймаючи пил несуться гучні самоскиди (*О. Довженко*).

II. Підкресліть граматичні основи, а також одиничні дієприслівники й дієприслівникові звороти як члени речення.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Порушенням норми є речення, у яких дія, виражена дієприслівником, і дія, виражена дієсловом-присудком, стосуються різних виконавців. **ПОРІВНЯЙМО:**

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
<i>Коли я приїхав у село, раптово пішов сніг.</i>	<i>Приїхавши в село, раптово пішов сніг.</i>

291 Відредагуйте речення й запишіть. Поясніть суть допущених помилок.

1. Приїхавши в село, була вже ніч. 2. Сидячи в парку, до нас підійшли хлопці із сусідньої школи. 3. Повернувшись додому, у нас виникли нові проблеми. 4. Виходячи з вагона, у моєї сумки відірвалася ручка. 5. Повернувшись зі школи, мене радісно зустрів собака. 6. Закінчивши гру, музикантам аплодували глядачі.

292 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть за картиною Катерини Білокур «Щастя» чотири речення з дієприслівниковими зворотами. Речення запишіть, розставте розділові знаки.

К. Білокур. Щастя

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть за картиною Катерини Білокур «Щастя» невеликий твір-розповідь (5–7 речень), використавши щонайменше два дієприслівникових звороти.

293 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи дієприслівників. Складіть і запишіть з кожним дієприслівником по два речення, у яких би ці слова входили до складу дієприслівникових зворотів.

1. Написавши, побачивши.
2. Розповівши, визначивши.

294 Перебудуйте речення, замінюючи один з однорідних присудків дієприслівником. Утворені речення запишіть, розставте розділові знаки. Порівняйте вихідні й утворені синонімічні речення.

1. Здавалося, сонце зупинилося посеред неба й далі не рухається.
2. Микола взявся за іншу вудочку й став пильно дивитися на поплавок.
3. Дівча швидко вийшло й зачинило за собою двері.
4. Я обережно ступав по кризі та йшов до берега.
5. Бабуся просто сиділа й спостерігала за сніжинками, що падали за вікном.
6. Ігор почув тихий шепіт і підійшов до дверей.

§ 29. НАПИСАННЯ НЕ З ДІЄПРИСЛІВНИКАМИ

Про те, коли не з дієприслівниками пишемо разом, а коли – окремо

ПРИГАДАЙМО. Як пишемо *не* з особовими дієсловами?

295 Прочитайте прислів'я. Порівняйте написання *не* з дієприслівниками та особовими дієсловами. Зробіть висновок про написання *не* з дієприслівниками.

1. Обличчя не вмиеш, рук не замочивши.
2. Не переплативши, не купиш; не спустивши ціни, не продаси.
3. Зима не за горами, вона прийде, не надіславши телеграми.

Окремо

З дієприслівниками *не* пишемо переважно окремо. **НАПРИКЛАД:** *не відпочивши, не сказавши, не дивлячись, не бачачи.*

Разом

Разом пишемо *не* з дієприслівниками:

- якщо дієприслівник не вживається без *не*. **НАПРИКЛАД:** *нехтуючи, ненáвидячи, неволячи;*
- якщо дієприслівник утворений від дієслова з префіксом *-недо*, який указує на неповноту дії. **НАПРИКЛАД:** *недобачаючи* (погано бачачи), *недочуваючи* (погано чуючи).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Нездужаючи (хворіючи) – *не здужавши* (не змігши); *непокоячись* (хвилюючись) – *не покоячись* (не спочиваючи); *неславлячи* (ганьблячи) – *не славлячи* (не прославляючи).

ОРФОГРАМА

Не з дієприслівниками

296 КОЛО ДУМОК. Поясніть, чому в першому сполученні *не* з дієприслівником пишемо окремо, а в другому – разом.

1. Не дочувши останніх слів.
2. Недочуваючи на праве вухо.

297 I. Відновіть прислів'я, доповнивши їх відповідними дієприслівниками чи дієприслівниковими зворотами з довідки. Поясніть усно значення відновлених прислів'їв.

1. ... не кажи гоп. 2. ... не лізь у воду. 3. ... не зробиш хату. 4. ... і кілочка не затешеш. 5. ... не дістанеш зернятка. 6. ... й душу загубиш. 7. ... гриба не знайдеш. 8. ... не діли шкуру.

ДОВІДКА. *Не перескочивши річки; не вбивши ведмедя; не розбивши горішка; не взявшись до сокири; не подумавши; не поберігши тіло; не нагнувшись; не знаючи броду.*

II. Запишіть відновлені прислів'я, розставте розділові знаки. Обґрунтуйте написання *не* з особовими дієсловами й дієприслівниками.

298 I. Запишіть дієприслівники у дві колонки: 1) ті, що пишемо з *не* окремо; 2) ті, що пишемо з *не* разом. Підкресліть й обґрунтуйте орфограму «**Не** з дієприслівниками».

(Не)виходячи, (не)хтуючи, (не)підстрибнувши, (не)стримуючись, (не)обіцяючи, (не)вгаваючи, (не)спитавши, (не)волячи, (не)дійшовши, (не)відповівши, (не)навидячи, (не)зчувшись, (не)заплативши, (не)зробивши, (не)написавши, (не)добачаючи (погано бачачи), (не)звільнившись.

II. З одним дієприслівником кожної колонки (на вибір) складіть і запишіть речення.

299 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки та розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Собака лягає біля багаття кладе голову на передні лапи й (не)кліпаючи дивиться на вогонь (*Г. Тютюнник*). 2. Я (не)навиджу тих що (не)сіявши жнуть що садів (не)садивши плоди об'їдають (*М. Нагнибіда*). 3. (Не)дооцінюючи силу і винахідливість греків перси потрапили в пастку (*Ю. Федоренко*). 4. Хлопці побігли на вогники спотикаючись падаючи хакаючи (не)зводячи очей з жаринок (*В. Винниченко*). 5. Життя – це терниста нива: (не)пройдеш ноги (не)вколовши (*Нар. творчість*). 6. (Не)добачаючи в темряві хлопець обережно намацував шлях палицею (*В. Кава*).

II. Підкресліть одиничні дієприслівники та дієприслівникові звороти як члени речення.

III. Виконайте письмово синтаксичний розбір третього речення.

 300 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Попросіть однокласника дати вам на деякий час підручник (будьте готові до відмови). Партнер діалогу повинен знайти вагомі аргументи й ввічливу форму відмови. Запишіть можливий діалог (5–6 реплік), використавши з довідки 2–3 дієприслівники з *не*.

ДОВІДКА. *Не прочитавши, не почувши, не сказавши, не попередивши, не вивчивши, не принісши, не дочитавши, не запитавши.*

 301 Складіть і запишіть речення з поданими сполуками. Скористайтеся відомостями на сторінці «Культура мовлення» (с. 117).

Не зважаючи, не дивлячись.

302 Прочитайте речення. Поясніть суть допущених помилок. Відредаговані речення запишіть.

ЗРАЗОК. *Попрацювавши весь тиждень, ремонт нами був завершений вчасно. – Попрацювавши весь тиждень, ми завершили ремонт вчасно.*

1. Зачепившись, у нього розсипалися всі фрукти. 2. Читаючи книжку, Сергійку пригадалася давня розповідь дідуся. 3. Працюючи на заводі, ніяких проблем у мене не було. 4. Прочитавши оповідання, мене зацікавила творчість автора. 5. Відвідавши концерт, у мене виникло бажання навчитися грати на скрипці.

§ 30. ДІЄПРИСЛІВНИКИ ДОКОНАНОГО ТА НЕДОКОНАНОГО ВИДУ

Про дієприслівники, які означають незавершену дію і які означають завершену дію, а також про особливості творення цих слів

ПРИГАДАЙМО. Що означають дієслова доконаного та недоконаного виду?

303 Прочитайте речення. Визначте час дієслів-присудків. Зробіть висновок, чи набувають виділені в реченнях дієприслівники часового значення дієслова-присудка.

1. **Виступаючи** перед аудиторією, лектор хвилюється. 2. **Виступаючи** перед аудиторією, лектор хвилювався. 3. **Виступаючи** перед аудиторією, лектор хвилюватиметься.

Недоконаний вид

Дієприслівники недоконаного виду означають незавершену додаткову дію і відповідають на питання *що роблячи?*
НАПРИКЛАД: *І, сподіваючись на Бога, я досягну колись мети...* (М. Кирилюк).

Доконаний вид

Дієприслівники доконаного виду означають завершену додаткову дію, яка відбулася або відбудеться раніше за дію, названу основним дієсловом, і відповідають на питання *що зробивши?*
НАПРИКЛАД: *Білий кінь, поводдя попустивши, летить в степи* (А. Малишко).

Час

Дієприслівники доконаного й недоконаного виду **набувають часового значення** дієслова-присудка.

Творення

Дієприслівники **недоконаного виду** творимо від основи **теперішнього часу** дієслів недоконаного виду.

Дієприслівники **доконаного виду** творимо від основи дієслів чоловічого роду однини **минулого часу** доконаного виду.

Недоконаний вид		Доконаний вид
суфікс -учи (-ючи)	суфікс -ачи (-ячи)	суфікс -ши
несуть → нес ^у чи	бачать → бач ^а чи	сказав → сказав ^ш и
гукають → гука ^ю чи	сидять → сид ^я чи	добіг → добіг ^ш и

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Дієприслівник зберігає вид того дієслова, від якого його утворено.

304 *КОЛО ДУМОК.* Поясніть, чому лише від двох перших дієслів можна утворити дієприслівники недоконаного виду.

Пишуть, радіють, схитрував, приїхав.

переказавши
сміючись

305 I. Запишіть послідовно дієприслівники у дві колонки: 1) доконаного виду; 2) недоконаного виду. Чи можна лише за суфіксом визначити вид дієприслівника?

Купивши, оздоблюючи, здобуваючи, ознайомившись, здолавши, командуючи, домовившись, працюючи, добігаючи, принісши, творячи, говорячи, увійшовши, **розрісшись**, задумуючись, змішавши, одягаючись, думаючи, купивши, **стиснувши**, віддавши, ошукуючи, зачинаючись, злетівши, сівши.

КЛЮЧ. Підкресліть у кожному слові другу букву. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте прислів'я про здоров'я.

II. Розберіть за будовою виділені дієприслівники.

306 I. Утворіть від дієслів дієприслівники недоконаного виду й запишіть. Позначте суфікси, які ви для цього використали.

Сміються, косять, терплять, кажуть, навчаються, навчають, зітхають, знаходять, досягають, бачать, лежать.

II. Складіть з дієприслівниками, утвореними від виділених дієслів, по два речення так, щоб в одному з них дієприслівник був одиничною обставиною, а в другому – входив до складу дієприслівникового звороту.

307 I. Утворіть від неозначеної форми дієслова особові форми чоловічого роду однини минулого часу, а від них – дієприслівники доконаного виду й запишіть. У дієприслівниках виділіть суфікси.

ЗРАЗОК. *Заплодувати – заплодував – заплодувавши.*

Доорати, грюкнути, принести, засміятися, **присісти**, врятувати, розвинути, усміхнутися, засипати.

II. Складіть з дієприслівниками, утвореними від виділених дієслів, по два речення так, щоб в одному випадку дієприслівник був одиничною обставиною, а в другому – входив до дієприслівникового звороту.

308 I. Спишіть речення, замінюючи подані в дужках дієслова відповідними дієприслівниками доконаного чи недоконаного виду. Над дієприслівниками скорочено надпишіть їхній вид.

1. (Витяг) по воді свої довгі шиї, старі гуси повтикалися головами в осоку і завмерли без руху, (намагаються) таким способом сховатися від небезпеки (*І. Багмут*). 2. Гуляє містом одчайдушна хуга, (висвистують), дико кричачи (*М. Бажан*). 3. Буйна роса була на всьому, тяжіла гронами, (згинають) стеблини трав та (відгортають) пелюстки квітів (*І. Багрянйй*). 4. Бійці внесли сіна, розіслали по долівці й покотом полягали вздовж стіни, (поклав) під голови похідні мішки, (вкрився) шинелями (*Б. Комар*). 5. І вирросло жито у колос, (ввібрав) і сонце, і зливи (*Т. Одудько*).

II. Визначте художні засоби.

309 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи дієприслівників. Визначте спосіб творення дієприслівників обраної групи та розберіть їх за будовою. Обміняйтеся зошитами й перевірте одне в одного правильність виконання.

I. Перечитуючи, перечитавши.

II. Запрошуючи, запросивши.

310 Складіть і запишіть з дієприслівниками недоконаного виду по три речення так, щоб у першому реченні дієприслівник виражав значення теперішнього часу, в другому – минулого, а в третьому – майбутнього.

Співаючи, гортаючи.

311 I. Спишіть речення, розставляючи розділові знаки. Підкресліть дієприкметникові та дієприслівникові звороти як члени речення.

1. Цікаво було виглядати з-за тину спостерігаючи за лінивим життям вулички порослої посірілим від спеки споришем (А. Дімаров). 2. Дід похиливши голову сидів на ганку обвитому диким виноградом (О. Костенко). 3. Сашко помітив у землі маленьку ямку сховану в густій траві і в ній затишне гніздечко вимощене з трав'яних стебел (В. Комар). 4. Уночі йдучи звідкись чи кудись раптом згадаеш про небо (Є. Гуцало). 5. Лунає пісня вереснем почата у світлих стінах вибілених хат (М. Боровко).

II. Випишіть два дієприкметники й два дієприслівники (на вибір). Виконайте письмово їхній словотвірний розбір та розбір за будовою.

312 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Напишіть текст-розповідь з елементами опису за поданим початком, використавши 2–3 дієприслівники. Доберіть заголовок.

За прочиненим вікном зашарудів дощ. Важкі краплини застукали по обшивці підвіконня...

ВАРІАНТ Б. Напишіть текст-розповідь з елементами опису краєвидів, побачених з борту літака, за поданим початком, використавши 2–3 дієприслівники. Доберіть заголовок.

Сьогодні був винятково вдалий день для повітряної подорожі. Літак відірвався від землі...

Розбір дієприслівника як форми дієслова

Послідовність розбору

1. Назва форми дієслова.
2. Вид (доконаний, недоконаний).
3. Час.
4. Синтаксична роль.

Зразок усного розбору

Легкі хвилі набігали на камінь, *утворюючи* навколо нього мереживо піни (О. Донченко).

Утворюючи – дієприслівник, недоконаний вид, минулий час, у реченні є обставиною.

Зразок письмового розбору

Утворюючи – дієприсл., недок. вид, мин. ч., обстав.

313 I. Прочитайте текст. Поясніть, за що жінка присоромила хлопців. Чи усвідомили вони свою провину?

Пес люто гавкав, припадаючи на передні лапи. Прямо перед ним, притиснувшись до паркана, сиділо маленьке скуйовджене кошеня. Воно, широко розкривши рот, жалібно нявкало. Неподалік стояли два хлопчики і чекали, що буде. У вікно виглянула жінка, спішно вибігла на ганок. Відігнавши собаку, вона сердито крикнула хлопцям:

- Як вам не соромно?
- А чому соромно? Ми ж нічого не робили! – здивувалися хлопчики.
- Оце й погано! – гнівно відповіла жінка (В. Осєєва).

II. Напишіть текст під диктовку вчителя чи однокласника. Написане уважно звірте з надрукованим. Підкресліть дієприслівникові звороти.

III. Випишіть із тексту дієприслівники. Виконайте письмово їх розбір як форми дієслова.

IV. Прочитайте прислів'я. Якими з них можна схарактеризувати вчинок хлопців із поданого тексту?

1. А я сиджу коло печі та грію плечі. 2. Не моє просо, не мої горобці, не буду відганяти. 3. У чужих руках завше більший шматок. 4. Аби місяць на мене світив, а про зорі то й буйдуже. 5. Є в глечичку молоко, та голова не влазить (Нар. творчість).

314 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ*. Чи згодні ви з твердженням, що байдужість – найбільший злочин на землі? Обґрунтуйте свою думку.

§ 31. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ДІЄПРИСЛІВНИК»

- 315** Розгляньте схему. Підготуйте за нею усне повідомлення на тему «Дієприслівник як особлива форма дієслова».

- 316** І. Прочитайте текст. Визначте його тему й мікротеми. Назвіть тематичне речення кожної мікротеми.

ЧУМАЦЬКА ВАЛКА

І. Новобранець. Чумацький шлях

Повільно ступали чумаки в червоноверхих шапках-бирках, заправивши за вухо «оселедці». Від сонця, від вітру й куряви груди, шия й обличчя їхні стали, як темна бронза. У кожного за спиною мушкет. На боці – шабля...

На добру чверть милі розтягнулася валка. Риплять довжелезні вози, ковані залізом, мотають головами круторогі воли, повільно переступаючи міцними ногами. Везуть козаки сіль із Криму на Січ, з-під самої перекопської вежі. Отаман іде біля першої мажі й пильно оглядає степ. Не вперше веде він чумацьку валку крізь зелену пустелю, упізнаючи

шлях по сонцю, по могилах та балках, по річках та зорях уночі...

За півгодини дісталася валка води. Випрягли волів, напоїли й пустили пастися на зелену травицю. Чумацький кухар варив на тагані* галушки із салом. Чумаки, поставивши варту, купалися в річці, форкали, плавали й радісно хлюпотались у воді.

– Обідати! – гукнув кухар, витрушуючи з торби ложки.

Їли мовчки, не кваплячись, дотримуючи черги...

Погомонівши ще трохи, лягли відпочивати під мажами. Тільки пильна сторожа стерегла табір, знаючи, що татари найчастіше нападають на валки під час відпочинку. Прилягли й воли, повільно ремигаючи і поводячи на всі боки вільготними імлистими очима.

А на світанку знову зарипіли вози над безмежною пустелею степу (За З. Тулуб).

* *Таган* – триніжок, до якого підвішують казан над вогнищем.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Поясніть лексичне значення виділених слів. За потреби скористайтеся тлумачним словником.
2. Знайдіть і зачитайте виразно речення з дієприслівниками. Назвіть у цих реченнях слова, які виражають основну й додаткову дію предмета. Поясніть уживання розділових знаків. У якому реченні є два дієприслівники?
3. Випишіть дієприслівники, зазначаючи в дужках їхній вид та час. Позначте суфікси.
4. Знайдіть і випишіть одне речення, у якому є і дієприкметниковий, і дієприслівниковий звороти.
5. Знайдіть і випишіть речення, у якому дієприслівниковий зворот складається з найбільшої кількості слів. Виконайте письмово синтаксичний розбір цього речення.

317 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть дієприслівники та дієприслівникові звороти як члени речення. Обґрунтуйте пунктограму «Кома при дієприслівниковому звороті».

1. Дуже важким видалося Хариті те відро з водою, бо поставивши його на землю хвилинку стояла нерухомо спершись на припічок і важко дихаючи (М. Коцюбинський). 2. З розгону налітали хвилі на скелі і шугнувши вгору білим фонтаном падали додолу, зникали у вирі (З. Тулуб). 3. Світ можна врятувати рятуючи окремих людей (В. Черняк). 4. Господиня зодягшись у білий святковий одяг знімала з одвірка переплетеного торішнім перевеслом серпа і поклавши його в кошик виходила в поле (В. Скуратівський). 5. Поснідавши батько йшов на роботу а я підсукавши холоші біг на кінець городу, щоб наламати широких капустияних листків (В. Скуратівський). 6. Майнувши хвостом дорога безшумно сховалася в зелені хлібів (В. Винниченко).

II. Виконайте письмово словотвірний розбір та розбір за будовою виділених слів.

318 Складіть і запишіть речення за схемами. Зверніть увагу на художню досконалість речень.

1. _____, _____.
2. _____, _____, _____.
3. _____, _____, _____, _____.
4. _____, _____.

319 I. Перебудуйте речення, замінюючи одне з особових дієслів дієприслівником. Порівняйте подані й перебудовані речення. Чи змінилася семантика речень?

1. Хлопці прив'язали човен, забрали весла, вудки, відерце з приманкою для риби, рогозяного кошика (Б. Комар). 2. Поодинокі рибалки плавали на своїх маленьких човниках і вибирали місце для ловів (О. Іваненко). 3. На прощання полковник схилився, поцілував бабусину руку, хвацько* козирнув і вийшов з кімнати (М. Стеценко). 4. Листя теплою ковдрою вкриває землю і тим самим захищає коріння від сильних морозів (Г. Тарасенко).

*Хвацько – завзято, із запалом.

II. Запишіть перебудовані речення, підкресліть у них дієприслівникові звороти як члени речення.

320 I. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте їхнє вживання.

Гори розлігшись під небом високим
Сонцю підклали паруючу спину.
Вітер притомлений взявшись у боки
Спочити присів на стареньку ялину.

К. Мандрик

II. Випишіть дієприслівники та виконайте письмово їх розбір за будовою.

III. Виконайте письмово синтаксичний розбір першого речення.

 321 Напишіть твір-розповідь або діалог (6–8 речень, реплік) на одну з тем: «Мій вихідний день», «Моє улюблене заняття», «Красива людина в праці». Використайте не менше двох дієприслівників чи дієприслівникових зворотів.

322 Прочитайте речення. Поясніть суть допущених помилок. Відредаговані речення запишіть.

1. Підїжджаючи до станції, у мене злетів капелюх. 2. Сергій образившись на товариша і не захотів з ним розмовляти. 3. Тарас написавши листа мамі з табору відпочинку. 4. Скінчивши університет, мене направили на роботу в школу. 5. Принісши цю книжку, йому дозволили взяти іншу. 6. Гімнаст, виконавши норму майстра спорту. 7. Виходячи з класу, у мене з рук випав олівець.

323 *САМООЦІНКА.* Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Дієприслівник» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

ІЗ ГЛИБИН МОВОЗНАВСТВА

Дієприслівникові звороти загалом властиві книжній, писемній мові. Вони надають тексту логіки, вказуючи на взаємопідпорядкування його частин. Наприклад: *Застосувавши теорему Піфагора, можна визначити площу трикутника.*

У художньому тексті дієприслівники доречні, коли характеризують додаткову дію при головній, вираженій дієсловом – присудком. Наприклад: *Світить річка, блукаючи заплавами, зникаючи у маревах небосхилу* (О. Гончар). Дієприслівники мають здатність уповільнювати виклад. **НАПРИКЛАД:** *І вже не міг іти в ту незламну країну без найретельніших приготувань, не давши гаразду в своїй величезній імперії, не втихомиривши сусідів, не подавивши повстань, не вдовольнивши Константинополь їдвом, питвом і розвагами...* (П. Загребельний).

Готуємося до контрольної роботи

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатках

1. Потребує редагування речення

- А Коли я увійшов у кімнату, сестра читала книжку.
- Б Увійшовши в кімнату, книжка лежала на столі.
- В Увійшовши в кімнату, вона сіла читати книжку.
- Г Сестра, увійшовши в кімнату, поклала книжку на стіл.

2. У реченні *Встає в новій красі, забувши лихоліття, твоя, Тарасе, звільнена земля* (В. Симоненко) виділене слово є

- А присудком
- Б означенням
- В обставиною
- Г додатком

3. Дієприслівниками доконаного виду є всі слова в рядку

- А шукаючи, думаючи, відпочиваючи
- Б навідуючись, причепивши, замріявшись
- В підійшовши, заспівавши, просячи
- Г прийшовши, написавши, відповівши

4. Окремо з *не* треба писати всі дієприслівники в рядку

- А (не)дбаючи, (не)сходячи, (не)наївшись
- Б (не)навидячи, (не)хтуючи, (не)цінуючи
- В (не)малюючи, (не)ізолювавши, (не)рвуючи
- Г (не)зчувшись, (не)обминаючи, (не)виспавшись

5. Пунктуаційну помилку допущено в реченні

- А Говорячи щирі слова, ти будеш безсмертний.
- Б Здобувши освіту, ти побачиш більше світу.
- В І сонце, дійшовши зеніту до землі хилиться.
- Г Сварячись, не кажи такого, щоб соромно було, коли помиритесь.

6. Доберіть приклад до кожної характеристики.

1 дієприслівник недоконаного виду,
утворений від дієслова II дієвідміни	А проїжджаючи
2 дієприслівник недоконаного виду,
утворений від дієслова I дієвідміни	Б подумавши
3 дієприслівник доконаного виду	В сяючі
4 дієприкметник	Г лежачи

7. Граматично правильне продовження речення *Купуючи мобільний телефон...* наведено в рядку

- А він мені дуже сподобався
- Б я уточнив термін гарантії
- В мені надійшло смс-повідомлення
- Г у магазині проходила акція

8. Дієприслівники наведено в рядку

- А пишучи, викрадаючи, малюючи
- Б записаний, викрадений, намальований
- В писати, викрадати, малювати
- Г писання, викрадання, малювання

9. Дієприслівниковий зворот є в реченні

- А Ми живемо в краю, де зоріє Дніпро і де Стугни виблискує стрічка (О. Довгон'ят).
- Б Розвидняється, розвидняється, на шипшині цвіт розгортається (А. Качан).
- В Хиляться трави, прибиті дощами (Олександр Олесь).
- Г До дідових ніг, вигинаючи спину, лащиться кіт (В. Сланчук).

10. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть члени речення.

Любка принесла дідові харч у клунку і стояла під гіллям груші схиливши голову й підперши щоку долонею (І. Нечуй-Левицький).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке дієприслівник? На які питання він відповідає? Яку синтаксичну роль виконує?
2. Назвіть граматичні ознаки дієслова та прислівника, які поєднує в собі дієприслівник.
3. Яке значення виражають дієприслівники недоконаного виду? Як їх творимо? Наведіть приклади.
4. За допомогою яких суфіксів і від яких дієслів творимо дієприслівники доконаного виду? Наведіть приклади.
5. Що таке дієприслівниковий зворот? Як його виділяємо в усному мовленні та на письмі? Наведіть приклад речення з дієприслівниковим зворотом.
6. Чи завжди одиничні дієприслівники виділяємо на письмі комами? Назвіть спільне й відмінне у виділенні на письмі дієприслівникових і дієприкметникових зворотів.
7. Доведіть або спростуйте тезу «Не з дієприслівниками завжди пишемо окремо».

Об'єднайтеся в три групи. Кожна група має виконати одне із запропонованих завдань.

Завдання.

1. Складіть і розіграйте гумористичний діалог «На ринку», увівши до нього 2–3 дієприслівники.
2. Складіть казку про те, як дієприслівник хотів дізнатися, кому ж він ближчий родич – дієслову чи прислівнику.
3. Напишіть текст до рекламного ролика про один з ваших шкільних підручників, увівши до нього 2–3 дієприслівники. Інсценізуйте цей рекламний ролик.

Проект

ЯК КРАЩЕ?

В українській мові часто користуються дієприслівниками, коли потрібно замінити віддієслівні іменники з прийменниками *по*, *при*, *після*. **ПОРІВНЯЙМО:**

Вдало побудовані речення	Невдало побудовані речення
1. Закінчивши роботу, потрібно прибрати робоче місце. 2. Читаючи вголос, треба правильно наголошувати слова. 3. Закінчивши звіт, я перевіряю його ще раз.	1. По закінченні роботи потрібно прибрати робоче місце. 2. При читанні вголос треба правильно наголошувати слова. 3. Після закінчення звіту я перевіряю його ще раз.

Таке широке вживання дієприслівників надає мові легкості вимовляння й мелодійності. Отож немає чого цуратися їх заради канцелярських штампів на зразок *при виконанні*, *по одержанні* тощо, які зводять нанівець красу нашої мови.

АНТИСУРЖИК

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
сяючи від радості намагаючись не заважати вибираючи слово маючи підтримку	сія від радості стараясь не заважати вбирая слово користуючись підтримкою

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
з'ясувавши причину натиснувши на кнопку завантаживши машину завдяки підтримці друзів	вияснивши причину нажавши на кнопку загрузивши машину дякуючи підтримці друзів

РОЗРІЗНЯЙМО

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
Не зважаючи на дощ, ми продовжували працювати.	Не дивлячись на дощ, ми продовжували працювати.

ПРИГОДИ ЗВИЧАЙНОЇ КАРТОПЛІ

Деякі рослини, що ростуть на наших городах, примандрували з далеких заморських країв. А з ними мандрували і їхні найменування. Візьмемо, наприклад, картоплю.

Індіанці Південної Америки використовують цей овоч понад 14 тисяч років, а європейці вперше зіткнулися з ним у середині XVI століття. Першими покуштували картоплю іспанські моряки. Потім вона потрапила до Італії, а згодом – до інших країн Європи. Хоча не скрізь картоплю використовували за призначенням. У XVIII столітті у Франції квітами картоплі прикрашали волосся або робили з них букети. У Німеччині картоплю можна було побачити на клумбах перед палацами. У середині XVIII століття вона з'явилася і в Україні.

Проте прийшла до нас картопля не з індіанським, а з європейським найменуванням. Індіанці називали рослину – *потата*. Італійці найменували її по-своєму – *tartufolo*. Німці запозичили назву в італійців, спочатку дещо видозмінивши її: *tartuffel*, а далі перетворили на *kartoffel*. В українській мові найменування зазнало фонематичних змін і стало словом *картопля* (За І. Вихованцем).

КОРИСНО ЗНАТИ

САМОВИХОВАННЯ СЛОВОМ

Великий успіх лікування людини словом, плекання її волі та сміливості за допомогою словесних засобів підтверджує практика індійських йогів. Вони вже з перших років життя дитини привчають її до самонавіювання та самовиховання засобами слова. Щойно дитина починає говорити, батьки одразу ж промовляють їй найпростішу формулу самонавіювання: «Я – сміливий». Завдяки таким сеансам діти йогів уже в 5–6 років можуть виконувати найскладніші дії, які не під силу навіть дорослим (З посібника).

УСМІХНІМОСЯ

З УЧНІВСЬКИХ ТВОРІВ

- Пам'ятник стоїть на п'єдесталі, який дивиться вперед з піднятою догори рукою.
- Василько сміливо втік від вовків.
- Вона ледь летіла на крилах, легко махаючи ногами.

НА ДОЗВІЛІ

ЗНАЙДІТЬ БУКВУ

Замість крапок упишіть букви й прочитайте скоромовки. Зверніть увагу: для кожної скоромовки вам потрібно віднайти лише по одній букві.

1. Завірю..а, ..урделиця й ві..ола на ..марині ї..али.
2. ..азан, ..азанка й ..азанятко з жира..ом роблять ..іззарядку.
3. ..і.. пі.. ..убом си..ів та й у ..у..ку ..у..ів.
4. Че..ез г..ядку г..іб тхі.. ямку.

Слова одні нам тішать слух і зір,
а інші нас відштовхують
раптово.

М. Рильський

Морфологія. Орфографія Прислівник

Ви знатимете:

- загальне значення прислівника, його морфологічні ознаки та синтаксичну роль.

Ви вмітимете:

- знаходити прислівники, відрізнити їх від омонімічних частин мови;
- визначати граматичні ознаки прислівників;
- утворювати ступені порівняння прислівників;
- правильно наголошувати й писати прислівники;
- складати речення й тексти з прислівниками.

§ 32. ПРИСЛІВНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Про особливості прислівників, їхні розряди за лексичним значенням, а також про роль прислівників у мові

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке обставина? 2. Які є засоби зв'язку речень у тексті?

324 Порівняйте слова в колонках. Визначте, слова якої колонки є прислівниками. На які питання вони відповідають? Що означають? Зробіть висновок про особливості прислівника як частини мови.

радісно	радісний	радість
далеко	далекий	далеч
вдень	денний	день

Загальне
значення

Прислівник – це самостійна незмінна частина мови, яка означає ознаку дії, ознаку предмета чи ознаку іншої ознаки й відповідає на питання *як? де? коли? чому? навіщо?* тощо. **НАПРИКЛАД:** *затишно, навкруги, влітку, зопалу, навмисне.*

ПОРІВНЯЙМО:

їхали *швидко*, дорога *ліворуч*, *щільно* зачинений
 ознака дії ознака предмета ознака ознаки

Граматичні
ознаки

Прислівники не змінюються. Вони не мають закінчень:
високо̂, здалеку̂, бігом̂, зліва̂.

Синтаксична
роль

У реченні прислівник найчастіше буває **обставиною**. **НАПРИКЛАД:** *Навшпиньки* виглядають жоржини через тин (Л. Костенко).

Якщо прислівник залежить від іменника, то виконує роль **означення**. **НАПРИКЛАД:** *Карлос* вибрав шлях (який?) *направо* (Леся Українка).

Прислівник, який виражає стан людини, природи чи ставлення до висловлюваного, є **присудком** (*соромно, весело, тихо, темно, жаль, можна, пора*). **НАПРИКЛАД:** *Надворі холодно.*

Мовний
засіб

Прислівники використовують як засіб підсилення виразності мовлення, а також для зв'язку речень у тексті.

325 І. **КОЛО ДУМОК.** Поясніть, чому в першому реченні виділений прислівник означає ознаку дії, у другому – ознаку предмета, а в третьому – ознаку іншої ознаки.

1. Сонце **ввечері** зайшло за ріку (В. Ткаченко).
2. Не потребують вони щоранку кави **по-варшавськи** (Остан Вишня).
3. **Зовсім** близько з води вихопилася гостра скеля (Я. Баш).

II. Випишіть словосполучення з прислівниками. Поставте питання від головного слова до залежного. Зазначте, що означає прислівник (ознаку дії, предмета чи іншої ознаки), та підкресліть його як член речення.

як?

↓

ЗРАЗОК. Весело заспівали (озн. дії).

III. Розберіть за будовою прислівники *ввечері, близько*.

326 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою прислів'я. Прочитайте свої прислів'я однокласнику, вставляючи на місці пропуску антоніми до виділених прислівників.

Перша група. 1. **Високо** літає, та ... сідає. 2. Де **м'яко** стелять, там ... спать.

Друга група. 1. **Далеко**, та легко; ... , та слизько. 2. **Гірко** зробиш – ... з'іси.

327 Складіть і запишіть по одному реченню з прислівниками, що означають: а) ознаку предмета; б) ознаку ознаки. Підкресліть прислівники як члени речення.

Розряди прислівників за значенням

Розряди	Питання	Приклади
Якісно-означальні	як?	<i>спокійно, швидко, високо</i>
Кількісно-означальні	якою мірою? скільки? наскільки?	<i>дуже, трохи, двічі, натроє</i>
Способу дії	як? яким способом?	<i>уголос, навприсядки, напам'ять</i>
Місця	де? куди? звідки?	<i>вгорі, там, вниз, звідти</i>
Часу	коли? відколи? до якого часу? чи довго?	<i>вдень, давно, донині, завжди</i>
Причини	чому? через що? з якої причини?	<i>згарячу, спересердя, спросоння</i>
Метя	з якою метою? для чого? навіщо?	<i>навмісне, на злб, наперекір</i>

328 I. Спишіть речення, вставляючи замість питань прислівники з довідки. Над кожним прислівником надпишіть скорочено його розряд за значенням та підкресліть це слово як член речення.

1. Повій, вітре, (коли?) (*С. Руданський*). 2. А ті громи облягали небо все (якою мірою?) (*І. Багрянйй*). 3. Велике дерево (як?) росте (*Нар. творчість*). 4. Олесь (чому?) ніяково посміхнувся (*Гр. Тютюнник*). 5. Я сказав це (з якою метою?), щоб звернути на себе увагу (*М. Стельмах*). 6. Синіла (де?) далечінь (*О. Гончар*).

ДОВІДКА. *Згарячу, опівночі, навмісне, дужче, навкруги, поволі.*

 II. Скориставшись тлумачним словником, поясніть лексичне значення двох прислівників з довідки (на вибір).

329 I. Прочитайте виразно текст уголос. Визначте його тип і стиль мовлення. Чим цей текст співзвучний з ілюстрацією?

ЗИМОВІ БАРВИ

Л. Шелудько. Замело, завіяло

Різною буває погода взимку. Увечері безперестанку мела хуртовина. Уночі раптом похолоднішало. Коли вранці зішло сонце, усе навколо змінилося, завітало під його жовтогарячим промінням. Сніг весело виблискував на деревах.

Мороз розмалював шибки дивовижними візерунками. Зранку на віконному склі з'явилися пір'їсті листочки, напрочуд дивні орнаменти, казкові папороті, прекрасні пальмові гілки та вишукані букети квітів.

Чим малює мороз? Водю. Тепла водяна пара непомітно для нашого ока осідає на склі, потім нагромаджується скраю. А згодом зліва направо розростається фантастичний льодовий візерунок (За А. Волковою).

II. Випишіть із тексту прислівники. Визначте усно питання, на яке відповідає кожен з них, та розряд за значенням.

III. Складіть усно речення за поданою ілюстрацією, використавши прислівники.

330 *ПОСТІЛКІЙТЕСЯ.* Чим прекрасна зима? А можливо, вам щось не подобається в цій порі року? Що саме?

331 Хто за одну хвилину добре й запише якнайбільше: а) якісно-означальних прислівників; б) прислівників часу?

332 Прочитайте текст і визначте засоби зв'язку речень у ньому. Доведіть, що перше й друге речення зв'язані за допомогою прислівника. Доповніть усно текст реченням з довідки, використавши як засіб зв'язку прислівник.

Максим і Денис зайшли в салон-магазин. Там вони зацікавилися новою моделлю навушників. Щоб хлопці могли краще ознайомитися з новинкою, продавець-консультант порадив їм пройти до сусідньої зали.

ДОВІДКА. *Із сусідньої зали саме виходила їхня однокласниця Олена, тримаючи в руках коробку з новими навушниками.*

333 Спишіть текст, добираючи з дужок потрібні, на ваш погляд, прислівники. Складіть і запишіть продовження розповіді (3–5 речень), використавши прислівники для підсилення виразності мовлення та для зв'язку речень у тексті.

Це було (взимку, влітку, восени, навесні). Яюсь (увечері, вдень, вранці, вночі) з вулиці долинув (дуже, надзвичайно, трохи) дивний звук. Я (тихо, повільно, швидко, боязко) підійшов(ла) до вікна й побачив(ла) там...

334 Накресліть у зошиті кросворд і впишіть відповіді-прислівники. Якщо бажаєте, складіть свій кросворд на тему «Прислівник».

1. Перший раз.
2. Антонім до слова *увечері*.
3. Антонім до слова *низько*.
4. Синонім до слова *скрізь*.
5. З лівого боку.
6. Антонім до слова *кливо*.
7. Два рази.
8. Антонім до слова *зверху*.
9. Дуже швидко.
10. Синонім до слова *разом*.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
п	р	и	с	л	і	в	н	и	к

§ 33. СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ПРИСЛІВНИКІВ

Про вищий і найвищий ступені порівняння прислівників, творення їхніх форм і про культуру мовлення

ПРИГАДАЙМО. Як творимо ступені порівняння прикметників?

335 Прочитайте текст. Поясніть лексичне значення виділених прислівників. Який із них вказує, що ознаку дії виражено більшою мірою, а який – найбільшою? Зробіть висновок про особливості прислівників вищого і найвищого ступенів порівняння.

Швидко біжать поїзди степами, **швидко** плывуть кораблі морями, ще **швидше** летять літаки попід небесами, та **найшвидше** летить материне серце. Через гори високії, через води глибокіі, через краї чужі несходи-мі летить воно ластівкою за синами, шукаючи, виглядаючи їх... (І. Ба-грянйй).

Ступені порівняння

Прислівники з кінцевим суфіксом *-о* та *-е*, як і якісні прикметники, мають вищий і найвищий ступені порівняння. **ПОРІВНЯЙМО:**

Звичайна форма	Вищий ступінь	Найвищий ступінь
<i>низько</i>	<i>нижче,</i> <i>більш низько</i>	<i>найнижче,</i> <i>найбільш низько</i>

Винятки

Не мають ступенів порівняння прислівники з префіксом *за-* (*забагато, занадто*) та прислівники із суфіксами *-еньк-*, *-есеньк-* (*тихесенько*).

Творення ступенів порівняння

Вищий ступінь	
Проста форма	Складена форма
Використовуємо суфікси <i>-ш-</i> , <i>-іш-</i>	Додаємо слова <i>більш</i> , <i>менш</i> до звичайної форми прислівника
<i>тепліше</i>	<i>більш тепло</i> <i>менш тепло</i>

Найвищий ступінь	
Проста форма	Складена форма
Додаємо префікс <i>най-</i> до простої форми вищого ступеня	Додаємо слова <i>найбільш</i> , <i>найменш</i> до звичайної форми прислівника
<i>най</i> тепліше	<i>найбільш</i> тепло <i>найменш</i> тепло

Інші основи

Форми ступенів порівняння деяких прислівників утворюємо від інших основ. **НАПРИКЛАД:** *погано – гірше, добре – краще, багато – більше.*

Додаткові засоби

Значення вищого ступеня можна **посилити** словами *значно, набагато, куди, ще, трохи.* **НАПРИКЛАД:** *значно тепліше, куди швидше, трохи вище.*

Значення найвищого ступеня можна **посилити** префіксами *як-, що-.* **НАПРИКЛАД:** *якнайтепліше, щонайповніше.*

Зміни звуків

При творенні простої форми вищого ступеня порівняння суфікси *-к-, -ек-, -ок-* випадають. **НАПРИКЛАД:** *швидко – швидше; широко – ширше.*

Крім того, у деяких прислівниках відбувається чергування приголосних. **НАПРИКЛАД:** *дорого – дорожче; близько – ближче; низько – нижче.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Ступені порівняння мають тільки ті прислівники, які утворені від якісних прикметників (*теплий → тепло*).

336 I. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Випишіть з речень форми прислівників: один з вас – вищого ступеня порівняння, а інший – найвищого. Які із цих форм прості, а які – складені?

1. Важко в школі, та ще важче в полі (*Нар. творчість*).
2. Тут регіт залунав гучніш од грому (*Д. Павличко*).
3. Звичайно, в плани можна і треба заглядати, але бажано якнайменше (*М. Стельмах*).
4. ...На світі той наймудріший, хто найбільше любить життя (*В. Симоненко*).
5. Найбільш легко люди вірять у те, до чого прагнуть (*Вольтер*).
6. У спеку люди почуваються більш комфортно в приміщеннях, обладнаних кондиціонером (*З реклами*).

II. Виділені слова розберіть за будовою.

337 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Як ви розумієте народний вислів «Де ледарів більше, там живеться гірше»?

Омоніми

Необхідно відрізнити **прислівники** вищого і найвищого ступенів порівняння від однозвучних **прикметників** у формі називного відмінка вищого і найвищого ступенів порівняння. **ПОРІВНЯЙМО:**

Прислівник	Прикметник
як?	яке?
Олесь стрибає <u>найвище</u> . (залежить від дієслова)	Виліз на <u>найвище</u> дерево. (залежить від іменника)

338 *КОЛО ДУМОК.* Поясніть, чому в першому реченні виділене слово вважаємо прислівником, а в другому – прикметником.

1. Глибше орати – більше хліба мати (*Нар. творчість*).
2. Озеро Світязь глибше, ніж Синевир.

339 I. Прочитайте речення. Визначте частину мови виділених слів. Випишіть словосполучення з прислівниками.

1. Чиста совість – **найкраще** сподійне (*А. Конан Дойль*).
2. **Найкраще** тут улітку, коли пишно цвіте акація (*С. Хаврусь*).
3. Діла говорять **голосніше**, як слова (*Нар. творчість*).

II. Складіть і запишіть два речення зі словом *найбільше* так, щоб у першому реченні це слово було прислівником, а в другому – прикметником. Підкресліть це слово як член речення та розберіть за будовою.

340 *ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.* Уявіть, що ви з друзями граєтеся на спортивному майданчику. У цій ситуації часто доводиться користуватися прислівниками вищого ступеня порівняння. Вимовте подані словосполучення, ставлячи подані в дужках прислівники у простій формі вищого ступеня.

Біжи (швидко), стрибай (високо), нагинайся (низько), кидай (далеко), тримайся (міцно), бий (сильно), пасуй (точно), стій (рівно), підбігай (близько).

341 I. Утворіть від поданих слів (де це можливо) просту та складену форми вищого й найвищого ступенів порівняння. Якими суфіксами і префіксами ви скористалися?

ЗРАЗОК. *Упевнено – упевненіше, менш упевнено, найупевненіше, найбільш упевнено.*

Рішуче, дорого, занадто, широко, гарненько, тяжко, гарно.

II. З одним утвореним прислівником (на вибір) складіть і запишіть речення.

342 Спiшіть речення, ставлячи подані в дужках прислівники у простій формі вищого ступеня порівняння. У яких словах при словотворенні відбулися зміни звуків?

1. Тупотять прудкії коні, гомін (**близько**) все луна (*Леся Українка*).
2. З моря все (часто) налітали теплі вітри (*І. Цюпа*).
3. А сонце все (дуже)

дорожче
вужче
нижче
ближче
дужче
тяжче

пече (*Дніпрова Чайка*). 4. Чекати погано, а доганяти ще (погано). 5. Їла коса кашу – ходи (низько), не їла коса каші – бери (високо) (*Нар. творчість*).

II. Підкресліть прислівники як члени речення.

III. Прислівники, утворені від виділених слів, розберіть за будовою.

343 Хто зможе утворити шість варіантів вищого й найвищого ступенів порівняння прислівника *рано*? А хто ще більше?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слід уникати помилок у вживанні прислівників. **ПОРІВНЯЙМО:**

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
більш точно, точніше	більш точніше
найбільш точно, найточніше	найбільш точніше

344 Відредагуйте усно речення. Поясніть допущені помилки.

1. Їхати ранковим рейсом найбільш зручніше. 2. Сьогодні я одягнувся менш тепліше. 3. Мишко намагався ступати якнайтихесенько. 4. Сергій більш відповідальніше ставиться до навчання. 5. Нинішнього року пше-ницю зібрали більш раніше. 6. Учитель попросив читати більш голосніше.

345 *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ*. Складіть і розіграйте за особами діалог (7–8 реплік) на тему «Спортивні змагання» або «У магазині спорттоварів», використавши прислівники вищого й найвищого ступенів порівняння. Поясніть їхню роль у вашому тексті.

346 Випишіть із підручника географії або історії 3–5 речень із прислівниками вищого й найвищого ступенів порівняння. Поясніть роль цих форм у тексті.

Розбір прислівника як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Розряд за значенням.
3. Ступінь порівняння (якщо є).
4. Синтаксична роль.

Зразок усного розбору

На те воно й жито, щоб всюди жити (І. Савич).

Всюди – прислівник місця, у реченні виступає обставиною.

Зразок письмового розбору

Всюди – присл. місця, обстав.

347 I. Прочитайте текст. Визначте в ньому ключові слова. Знайдіть прислівники вищого і найвищого ступенів порівняння та поясніть їхню роль у тексті.

Перший сніг завжди лежав недовго і скоро танув. Але цей, що випав на мерзлу землю, затримався найдовше, а там повіяли північні вітри, на-несли нового снігу, і так поступово настала зима. На хатах лежали білі

пухнасті шапки, і від того хати робилися ще присадкуватіші й наче глибше заходили в землю. Голосніше ревла худоба по дворах, дужче скрипіли журавлі біля криниць, кожне слово чулося далеко. У чистому й морозному повітрі все бачилося більш ясно, чулося голосніше... (За В. Кучером).

II. Випишіть із тексту три прислівники (на вибір) і розберіть їх письмово як частину мови.

§ 34. СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ПРИСЛІВНИКІВ

Про те, як сформувалися прислівники та як відрізнити їх від однозвучних слів інших частин мови

ПРИГАДАЙМО. Які є способи творення слів? Яке слово називають похідним?

348 Порівняйте прислівники в колонках. З'ясуйте, від яких частин мови утворено слова кожної з них. Які префікси й суфікси ви помітили? Зробіть висновок про особливості творення прислівників.

вгору
щодня

гáрячé
здалеку

вперше
утрьох

забагато
дотепер

пошепки
навскач

Походження

Більшість прислівників сучасної української мови виникли від різних частин мови. **НАПРИКЛАД:** *влітку* (від іменника з прийменником *в*), *далеко* (від прикметника), *сидьма* (від дієслова).

Способи творення прислівників

Способи	Приклади
Суфіксальний	<i>два</i> → <i>двічі</i> , <i>глибокий</i> → <i>глибоко</i>
Префіксальний	<i>весело</i> → <i>невесело</i> , <i>видно</i> → <i>заві́дно</i>
Префіксально-суфіксальний	<i>шостий</i> → <i>ушосте</i> , <i>близький</i> → <i>зблизька</i>
Складання повнозначних слів чи їхніх основ	<i>мимоволі</i> , <i>ліворуч</i> , <i>обіруч</i>
Перехід з інших частин мови	<i>ранком</i> , <i>ніччю</i> , <i>бігóm</i> (<i>Ранком вирушили в дорогу</i>)

349 I. Доберіть з довідки до фразеологізмів синонімічні прислівники. Визначте усно, від яких слів утворено ці прислівники.

Ні світ ні зоря, поклавши руку на серце, як кіт наплакав, до останньої нитки, до сьомого поту, ні туди ні сюди, за тридев'ять земель, не за горами, хоч греблю гати.

ДОВІДКА. *Рано, повністю, тяжко, багато, нерухомо, мало, далеко, близько, щиро.*

II. Хто пригадає інші фразеологізми, які можна замінити синонімічними прислівниками?